

See discussions, stats, and author profiles for this publication at: <https://www.researchgate.net/publication/329721039>

KUTADGU BİLİĞ İI KUTADGU BİLİĞ'İN METİN TÜRÜ VE TARİHSEL DİYALEKTOLOJİ İÇİN DEĞERİ

Article · December 2018

DOI: 10.32321/cutad.490986

CITATIONS

8

READS

123

1 author:

F. Sema Barutcu Özönder

Ankara University

5 PUBLICATIONS 14 CITATIONS

SEE PROFILE

KUTADGU BİLİĞ II KUTADGU BİLİĞ'İN METİN TÜRÜ VE TARİHSEL DİYALEKTOLOJİ İÇİN DEĞERİ

F. Sema BARUTCU ÖZÖNDER¹

ÖZET

Kutadgu Bilig, adı belli bir şairin kaleminden çıktığını bildiğimiz yazılı, hatta *klasik* Türk edebiyatının hâlâ en eski ve en uzun Türkçe şiiridir. İslâmî muhitin aruz vezninde gelişmiş Arapça ve Farsça klasik şiir edebiyatının yanında yeni yeni boy gösteren Türkçe şiirin en önemli temsilcisi Balasagunlu Yûsuf Has Hâcib, “ciddî” kurmaca eserinin yazımına muhitin en uygun biçimi mesnevîyi seçmiştir. Yûsuf Has Hâcib “büyük kitab”ında anlatıcısının da bizzat kendisi olduğu “kutlu olma bilgisi” ideolojisine temel teşkil eden dört ana “şey”i kişileştirmiş, bu “temel” temsilcisi karakterlerini belli bir olay örgüsü içine yerleştirip hem bir anlatı yolu hem de bir edebî araç olarak kurmaca diyalogu kullanarak söylemini okuruna sunmuştur.

Anahtar kelimeler: Kutadgu Bilig / Yûsuf Has Hâcib, Yûsufun söylemi, diyalog, kurmaca diyalog, Erken Orta Türkçe.

KUTADGU BİLİĞ II THE TEXT GENRE OF KUTADGU BİLİĞ AND ITS PLACE IN TURKISH HISTORICAL DIALECTOLOGY ABSTRACT

Kutadgu Bilig is the oldest and longest poem of written and even classical Turkish Literature that its author's name is known to us. Yûsuf Hâşş Hâcib, the most early representative of Turkish poetry which has just newly begun to flourish alongside the Arabish and Persian Classical Poetry - already established and elaborated in poetic meters of ‘arûz - has preferred poetic form of *maşnavî* as the most appropriate device of his literary context to compose his “serious” fiction poem. Yûsuf Hâşş Hâcib who himself is the narrator in his great book has personified the four main “things” that form the basis of his ideology of *Kutadgu Bilig* ‘Wisdom of being Endowed with Divine Favour (Good Fortune) and Protection’, and has dramatized these representative characters within a frame story. The author has presented the discourse to his readers by using fictional dialogue both as a narrative mode and as a literary device.

Key words: Kutadgu Bilig / Yûsuf Hâşş Hâcib, discourse of Yûsuf Hâşş Hâcib, dialogue, dialogue in fiction, Early Middle Turkish.

¹ Ankara Üniversitesi DTCF, Prof. Dr. e-posta barutcu@humanity.ankara.edu.tr

GİRİŞ

Kutadgu Bilig, adı belli bir şairin kaleminden çıktığını bildiğimiz yazılı, hatta *klasik* Türk edebiyatının hâlâ en uzun Türkçe şiiridir. İslâmî muhitin aruz vezninde gelişmiş Arapça ve Farsça klasik şiir edebiyatının yanında yeni yeni boy gösteren Türkçe şiirin en önemli temsilcisi Balasagunlu Yûsuf Has Hâcib, “ciddî” kurmaca eserinin yazımına muhitin en uygun biçimi mesnevîyi seçmiştir. Yûsuf Has Hâcib “büyük kitab”ında anlatıcısının da bizzat kendisi olduğu “kutlu olma bilgisi” ideolojisine temel teşkil eden dört ana “şey”i kişileştirmiş, bu “temel” temsilcisi karakterlerini zaman-mekânda belli bir olay örgüsü içine yerleştirip karşılıklı konuşturarak söylemini inşa etmiştir.

1. Yûsuf’un Muhatabı

Eserin hedeflenen asıl muhatabı, gençliktir. Yûsuf’un esere yayılan muhatapları çeşitlenebilirse de, hedeflediği asıl muhatabının gençlik; sevinç içinde ömür süren iyi gençlik (*edgü yigit*) olduğu açıktır (359). İster modern okur/dinler olsun isterse de eserin zamanının veya sonraki tarihsel okuru/dinleri, Yûsuf bu kendisine cevap veremeyen *genç* muhatabına, çoğu kez şefkat gösteren sıfatlarla nitelediği ünlemleri seslenişlerle hitap ederek onunla canlı ve dinamik bir ilişki kurar,² hatta zaman zaman onu kıskırtıp meraklandırarak kendisi ile diyaloga da çağırdığını okur/dinler hissedebilir.³ Eserin içeriğine bakarak, bu tasarlanan genç muhatabın veya genç okur/dinlerin yönetmeye aday olanlarla veya Odgurmış gibi toplumuna yararlı olabileceksen, bu dünyadan kendini çekmişlerle sınırlandırılmış olabileceğini de söyleyebiliriz. Bu özelliğiyle, Arap veya Türk-Uygur, hangi alfabe ile yazılmış olursa olsun, *Kutadgu Bilig* Orta Çağların özellikle belli bir zümresinin talimini yapıp tedrisini ettiği kitaplarından biri olmuş olmalıdır. Kahire *Kutadgu Biliginin*, Mısır-Suriye sahasında emir ve/veya kumandan olarak devleti yönetecek memlûk Türk gençleri için bir ders kitabı işlevi gördüğünü belirtmek yanlış olmaz. Yine hem Fergana hem de Herat nüshalarının Türkistan’ın Âl-i Çingiz’i devam ettiren yönetici zümresi için de aynı işlevi yüklendiğini iddia edebiliriz. Bu işleviyle eser Türk

² Romantik edebiyatın bilginleri şiirselliğin konusur ve muhatabı arasındaki canlı ve dinamik bir ilişkiden doğduğunu belirtmişlerdir. Bkz. Macovski (1994: 11) ve Macovski (1994’ten Abrams 1965: 531, 533, özellikle 553-556).

³ Böyle birkaç örnek:

196 *neğülük tесе sen ayayın saña / eşitgil sözümni ay ersig toña*

267 *sen emdi kayu sen maña ay aça / ikide biri bol üçünçte kaçа*

1638 *neğü tеr eşitgil awıçğa sözi / awıçğa sözün tut unitma kоzı* vb.

yönetici/hâkâniye zümresi, yani toplumun oldukça dar ve onun en üst tabakasını oluşturan veya oluşturacak bir muhiti için İslâmî Türk tarzı devlet yönetme bilgisi kitabıdır da. Bu yönüyle, *Kutadgu Bilig* İslâm dünyası içinde önce Türkistan, sonra Ön Asya'ya uzanan geniş topraklarda 10. yüzyıldan itibaren bin yıla yakın sürecek Türk siyasî hâkimiyetinin ilk birkaç yüzyılında Bağdat yönetim merkezli İslâm halifeliğine karşı Türk tarzı sultanlık meşruiyetini de ilan eden ilk Türkçe eser olması bakımından da önemlidir. Eserin bu vasfı, belki daha doğru olarak işlevi hem onun nüshalarının niye bu kadar az olduğunu hem de niye Orta Çağ Müslüman Türk muhitlerinin yükselen yönetim merkezlerinde bulunduğunu da açıklayabilir. Eserin bütün nüshalarının bulundukları ve/veya çekimlendikleri yer/yerler, elde etme ve sahiplik bilgileri böyle bir sonuca varmak için kıymetli birer ipucudur ve hatta Sarayçık'ta; Âl-i Çingiz'in Altın Ordu ulusu hanlarının gömüldüğü yerde (Caferoğlu 1984: 83) bulunan KB'den bir beytin yazılı olduğu küpçük de bunu tamamlayıcı bir başka veridir. KB'in manzum mukaddimesinin (B) 12-14. beyitleri de bunu destekler mahiyettedir: *bu maşrık meliki mâçınlar begi / bilgigil ukuşluğ ajunda yęgi // kamuğ bu kitābnı alıp özlemiş / hazine içinde urup kızlemiş // birindin birije mırāşlar kalıp / adınlarğa bérmez öziye alıp*. “Meşrik hükümdarı, Maçinliler beyi, bilgili, anlayışlı, dünyanın ileri gelenleri, hepsi bu kitabı alıp sahip olmuşlar/benimsemişler ve hazinelerine koyup, saklamışlardır. Birinden birine miras olarak kalır, bunlar da kendilerine alıp, başkalarına vermezlermiş.”

Eserin özellikle takdim kısmında (I-XI. bâblarda) muhatap çeşitlenir. Yûsuf sahibi olduğu kitabın yanlışları için peşin özrünü kendisi gibi olan *bilge bögölere* seslenerek yapar, meramının ne olduğunu onlara hitap ederek belirtir.⁴ Bu kısımda cehaletin kör ettiklerini, hiç çekinmeden doğrudan ünlemleri bir haykırışla ikaz eder.⁵ Bilgiden nasiplerini almalarını ister. *Mukaddimenin* övgü kısımlarında da doğrudan hitaplar vardır,⁶ ancak bunlar eserin asıl hedeflenen muhatabını hiçbir şekilde arka plana itip gölgelemez.

⁴ Birkaç örnek:

192 *tilekim söz erdi ay bilge bögü / keğin keldeçike özüm sözlegü*

287 *tilekim söz erdi ay bilge bögü / ukuşuğ bilgigil özüm sözlegü*

⁵ 271 *biligsiz karağ turur belgülig / ay közsüz karağ bilg al ülüğ*

⁶ Tanrı'ya seçilen hitap zamiri her zaman “Sen”dir. Eserde, Tanrı'nın güzel adlarıyla sık hitaplar olduğu gibi *ay içi!* gibi yalın hitaplar da bulunur:

6 *ay erklig uğan menü muşuz bayat / yaramaz seninđin ağınka bu at*

10 *séziksiz bir ök sen ay menü açu / katılmaz qarılmaz sağışka saçu*

11 *ay iç taş bilgigil ay hakkı'l-yakın / közümdde yırak sen köñülke yakın*

12 *barın belgülig sen kün ay teg yaruk / neteglikke yetğü köñül ögde yok*

Yûsuf mukaddimesinde kendisini doğrudan hitap eden “Ben” yanında, hitap edilen “Sen” konumuna da yerleştirmiştir. Hitap eden “Ben” iken çoğu kez karşısından bir cevap beklemeyiz; cevap beklemediği sözleri daha çok öğüt ve salık vermeler ile dua ve dilekleridir. Yûsuf’un kendisini bir tevazu edilgenine uğrattığı örnekleri de bulmak ilgi çekicidir (115). Eserde gençlik gibi soyut şeylerin de kişileştirilerek insan muhataba konuşturulduğu görülebilir (374).⁷ Biz benzer tasarrufları eserin hâtime kısmı ile kasidelerde de buluruz.

20 *ay sırka yakın ay köpülke ediz / tanuğ ol şaşa barça şüret beğiz*
24 *ediz ‘arşta altın şerâka tegi / tüzü barça munluğ şaşa ay idi v.b.*
Hâkân, T3K’de tanıtılmış, övülmüş, alkışlanmıştır. Aşağıda görüleceği gibi doğrudan da hitap edilmiştir:

89 *ay dîn ‘izzi devletka nâsir mu‘în / ay milletka tâc ay şer‘atka dîn*
91 *ay dünyâ cemâli uluğlukka körk / ay mülketka nûr ay yayıg kutka örk*

Eserin ana planında/olay örgüsünde hükümdar Kün Toğdı’ya hitap zamirlerinin seçimi “Sen”den En Üst Saygı Zamiri “O”ya kadar çeşitlenir. Bu değiştirilmiş seçimleri idare eden etkenlere aşağıda eserin sesleri vesilesiyle tekrar işaret edilmiştir.

Hem Hz. Peygamber hem de O’nun dört sahâbesi 3. Kişide okur/dinler muhataba tanıtılıp övülmüşlerdir; bkz. sırasıyla II. ve III. bâblar.

⁷ Okun yönü muhatabı işaretleyerek Yûsuf’un mukaddimece cevap istemeyen hitapları ve kişileştirilerek kendisini muhatap ettiği cansız veya soyut hatipler aşağıdaki gibi sıralanabilir:

(a) *Hitap eden Yûsuf:*

Yûsuf → Tawğaç Uluğ Buğra Han (108-111, 115): Şair, aynı bölümde devrin Türk hükümdarına da Ç2K *siz+* zamirini kullanarak nezaket ve saygı *sen*’ini seçerek hitap etmiştir.

→ Tanrı (116-117, T2K *sen*)

→ Zamâne kişisi (106-107)

→ Hakîm (*böğü*, *bilge böğü*) (183, 287), Âlim Hakîm

(*bilge böğü*) (192), bilgili (*bilge*) (203)

→ Yiğit, yani genç (*toğa*) (36, 186), mert yiğit (*ersig*

toğa) (196), akıllı iyi yiğit (*ukuşluğ keğ er*) (322),

bahtiyar insan (*kızgu enj*) (333), iyi insan (*edgü kişî*) (345)

→ Oğul (*oğul*) (187-190)

→ Okur/Dinler (126, 135, 140, 142 vd., 230 vd.):

T2K’ye hitap kadar, olay ve olguların anlatıcısı olarak Özne-Yüklem uygunluğu 3K’de olan bilgi cümleleri ile, kendisini T1K’de göstererek de (113).

→ Yûsuf (112), kendi kendine (iç monolog) (195)

(b) *Kendisini muhatap eden Yûsuf:*

Dünya → Yûsuf (*dünyâ* → *maña*) (82-85): IV. Parlak Bahar Mevsimini ve Büyük Buğra Han’ın Medhini Söyler’de

2. Yûsuf'un Söylemini Kuruşuna Dair

Kitabın adı, maksadı, içeriği, başkarakterleri ve kendisi hakkındaki bilgiler, eserin XI. bâbında açıklanmıştır; bu bâb eserin yazılış sebebi de diyebileceğimiz, Yûsuf'un söyleminin zeminini hazırlayan kısımdır (350-397). Eserin I-XI. bâbları Nizâmî ile son biçimine ulaşan *meşnevî* nazım biçiminin *mukaddime* veya *dîbâçe* kısımlarını eksiksiz kapsar. I-IV. bâblar, sırası ile Tanrı'ya, Hz. Peygamber'e, O'nun dört sahâbesine, eserin sunulduğu hâkâna adanan *tevîd* ve *münacât* (I. bâb), *naat* (II. bâb) ve *medhî* (III. bâb, IV. bâb) kısımlarıdır.⁸ Mesnevîlerdeki bu kısımları izleyen sözün övgüsü kısmına, KB'de V-X. bâblardaki yedi yıldız ve on iki burç, insan ve onun değeri bilgi ve akıl, dilin meziyeti ve kusuru, faydası ve zararı, sözünde işlemesi muhtemel kusuru için kitap sahibinin peşin özrü, iyilik etme ve faydaları, bilgi ve aklın meziyeti ve faydalarına dair beyitler karşılık gelir. XI. bâb ise yukarıda belirtildiği gibi mesnevîlerde bulunan eserin yazılış sebebi (*sebeb-i te'lîf* veya *sebeb-i nazm-ı kitâb*) kısmıdır ve Yûsuf burada *eser adını, maksadını, içeriğini, başkarakterlerini ve kendisi hakkındaki bilgileri* verir, eserin çerçevesini çizer. *Kutadgu Bilig*'in ana planı/ana olay örgüsü (*main plot*), eserin başkarakteri *Kün Toğdı* hükümdar'ın takdimi ile başlar (XII. bâb).⁹ 6424. beyitte bir diğer başkarakter Ögdülmiş'in hükümdar Kün Toğdı'yla sarayda görüştüktan sonra evine dönmesi, işlerine aynı doğruluk ve dürüstlikle devam ettiğinin bildirilmesi ile biter. Asıl konunun verildiği bu kısım, eserin klasik edebiyatçıların *âgâz-ı dâstân* dedikleri kısımdır. *Hâtîme* denen eserin sonu birkaç alt-

Dünya'nın hitabı doğrudan Yûsuf'adır ve Dünya Buğra Han'ı Yûsuf'a müjdelemiştir.

Anlayış (*ukûş*) → Yûsuf (193 vd.)

⁸ Bunların hem fihristlerindeki hem de metin içindeki başlıkları nüshalara göre değişiklik gösterir. Tanrı: A/H F *ogdı*, M *ogdı*; B/F -, C/K F *tevîd*, M -; Hz. Peygamber: A/H F *ogdı*, M *ogdı*; B/F F -, M *faẓâ'il*; C/K *faẓl+*, M -; Dört sahâbe: A/H F *ogdı*, M *fasilet*; B/F F -, M *faẓâ'il*; C/K F *faẓl+*, M *faẓâ'il*; Sunulan kişi: A/H F *medhî*, M *ogdı*; B/F F -, M Hanın adı; C/K F *ogdı*, M Hanın adı geçirilerek dua cümlesi. Terminolojik karışıklık mesnevî formunun gelişme tarihi ile ilgili olmalıdır. Kahire Kutadgu Bilig'i özellikle Tanrı'ya ayrılan ilk bâbda kullandığı *tevîd* terimi ile ayrılır. A ise, eserin sunulduğu hana övgü kısmında, diğer başlıklarındaki Türkçe eş anlamlı *ogdı* terimi yerine *medhî* terimini kullanmayı tercih etmiştir. Eserin ilk bâbı hem Tanrı'ya birler hem de Tanrı'ya yakarır, bu bakımdan *tevîd* ve *münacât* bir aradadır. Mesnevîlerin Hz. Peygamber'e övgüye ayrılan *naat* kısmı, O'nun dört sahâbesi ile genişletilmiştir. Mesnevî hakkında bkz. Ateş (1979: 127-133).

⁹ XII. bâb *Söz Başı Kün Toğdı İlig Üze* (398-461); 405 *beg erdi ajunda böğü bilçe baş / bu beglik üzele uzun boldı yaş || 406 bu kün toğdı erdi atı belgülig / ajunda cawıkmış kutı belgülig*.

bölümden oluşur: 6425-6494 arasında Yûsuf, Mukaddimesinde olduğu gibi yeniden “Ben” olarak görünür ve doğrudan okur/dinlere seslenerek eserini bitirdiğini haber verir, 6495-6507 arasında esere tarih kaydını düşerek sonlar ve tekrar okur/dinlere dönüp kendisini unutmaması için dramatik bir çağrıda bulunur. 6520. beyte kadar olan kısım onun Tanrı’dan bir af dileme yakarısıdır. Böyle eser sonları, manzum veya düz yazı Türk edebiyatının genelleşmiş özellikleridir.

Yûsuf eserinin *Mukaddime* ve *Hâtîme* kısımlarında Ana Metnin aksine olarak T1K olarak okur/dinlerinin karşısına çıkar. Mukaddimenin bâb sonlarında eğer bir sonraki bâbın konusu haber verilmişse, böyle yerlerde de Yûsuf T1K’dedir; meselâ 147. beytinde bir sonraki bâbın konusunu haber vermektedir. Ana Metinde şairi T1K olarak görmeyiz; olay örgüsü T3K “anlatıcısı” ile verilir. Yûsuf’un ana olay örgüsünün olduğu kısımdaki anlatıcı rolü iki şekilde karşımıza çıkar. İlkinde diyalog ortamında tepede bir rol üstlenir ve T3K Belirli Geçmiş veya Şimdiki/Geniş zamandaki konuşmayı takdim eden söyleme fiilleri veya ilişkili fiillerle konuşur karakterlerin al-ver tarzında cereyan eden konuşmalarını başlatır, ancak karakterlerinin duygu-durumlarını tek sözcüğe kadar inebilen uzunlu kısası betimleme veya bildirmeleriyle araya girdiği de olur. Diğeri, diyalog ortamlarının olmadığı, Yûsuf’un uzaktan ve tepeden yaptığı olay örgüsü ile ilgili nispeten uzun Belirli Geçmiş zamandaki T3K anlatılandır ki, bunların içinde *otaçlar*/tabipler konuşmasında olduğu gibi doğrudan konuşma yapısında söz veya düşünce sunumları kadar hem doğrudan hem de dolaylı konuşma yapısında iktibasları da vardır. Şair, Ana Metinde özellikle diyalog veya bâb sonlarında alınacak ibretleri okur/dinlerine doğrudan hitap ederek kendisini hissettirir; böyle yerlerde de okur/dinler karşısındaki Yûsuf T3K’deki güvenilir anlatıcı konumundadır.

Eser aruzun *mutakârib bahri*’nin --/--/--/-- veznî ile yazılmıştır. Yalnızca C/K nüshasının sonunda bulunan ve Arat’ın E I ve E II olarak başlıklandığı *kaşîde* biçiminde yazılmış şiirler de eserin ana vezninin *tam* veznindedirler (/--/--/--/--). A/H ve C/K’de tanımlanan, 6232. beyitten itibaren sonu eksik B/F’de olmayan E III de yine *kaşîde* biçiminde, fakat tekrar eserin ana veznine dönülerek yazılmıştır. Bunları esere sonradan eklenen şiirler yerine, şairin kendi şairlik tasarrufları olarak değerlendirerek eserle birlikte düşünmek mümkündür. Zira bu kasidelerden E I şairin doğrudan kendisini, E II ise zamaneyi ve dostları hedef alan, fakat beddua ve lanetin hiç olmadığı - birer *hiciv* gibidirler. Eğer şairin “örtük anlatıcı”sı olduğu büyük manzum anlatısının sonuna düşen bu kasideler, Yûsuf’un keskin bir konum ve zaman değiştirip kendi

zamanının sosyal ve/veya siyasî *ahvâl*ine¹⁰ karşı anlatı bilimcilerin anladığı şekliyle “zımnen” değil de “açık” olarak kendisini gösterdiği şiirler olarak değerlendirilecekse, o zaman bunlar kitabını hâkâna sunduğu sırada, kitabının içinde olsun veya olmasın, fark etmeden bilge, böğü ve devlet adamı Balasagunlu Yûsuf'un karakterine delalet edecek kıymettedir.¹¹ Aslında Yûsuf'un eserin ana planında örtük olarak sona doğru Ögdülmiş'in kendisi ile ilgili olarak doğrudan Kün Toğdı hükümdara söylettiği sözler (5854-5878) kadar, hükümdarın bu sözlerle cevabı ve 5949'a kadar devam eden kısım dönem kritiğinde fikir edinmek için aynı derecede kıymetlidir.

Eserin başkahramanları veya başkarakterleri önce takdim kısmında (XI. bâb) kısaca, fakat onların esere/sahneye çıkışlarının hazırlandığı olay veya konu geçişlerinin yapıldığı kısımlarda daha ayrıntılı olarak ana planda/olay örgüsü içinde tanıtılır: Kitabın söz başı *Kün Toğdı*'dır (353, ayrıntılı tanıtımı XII. bâb); ardından *Ay Toldı* gelir (354, ayrıntılı tanıtımı XIII. 462-); *Kün Toğdı* denen *köni törü*, yani doğru yasa=adalet, *Ay Toldı* denen ise *kut*'tur (555). Yûsuf ardından *Ögdülmiş*'i söylemiştir; *Ögdülmiş ukuş*'un; anlamının *intellectus* adıdır (356, XXI. bâb 1158-59). Ondan sonrası *Oğğurmuş*'tur ve onu da Yûsuf'un kendisi *‘akıbet* 'akıbet' diye açıklamıştır (357, 3145-3150).¹² Bu kurmaca karakterler, eserin dört “şeyi”ni (*neş*), yani felsefî anlamda *fenomenini* temsil ederler (358/1). Bu “şey”ler ise, ancak keskin bir gözle okunduğu takdirde açık hâle gelebilir (358/2).¹³

¹⁰ Sözcük S.S. Gökgöz'ün terimleştirip bağlaştırdığı anlamda kullanılmıştır. Tarih bilimci Gökgöz'ün, biri İsmail Bey Gaspralı'nın 19. yüzyıl Türk ve Müslüman Dünyasının, diğeri Osmanlı İmparatorluğu'nun Nizam-ı Cedit'ten Meşrutiyet'e kadar olan zaman diliminin *'ahvâl*'ini kapsayarak sözcüğü anlama ve bağlaştırması ile tarih söylemsel kritiği için bkz. (2014: 382-444), (2018:379-553).

¹¹ Bu çerçevede Klasik Türk Edebiyatının böyle meydan okuyucu, hicvi edebileştiren, çağları aşmış daha geç bir büyük şairini; Fuzulî'yi hatırlamamak elde değildir.

¹² Eserin dört temel kavramsal unsuru ile onları temsil eden dört başkahramanın adları arasında kurulmuş olan semantik ilişki çok açık ve sağlamdır. Üzerinde durulmasına rağmen bu sağlam semantik ilişkiye, hem eser kahramanlarının üstlendikleri rollere ve taşıdıkları imajlara bağlı olarak birbirleri üzerinde uyandırdıkları duygu ve düşünce, hem de modern veya tarihsel okurda/dinlerde uyandırdıkları açısından belki ileride tekrar ayrıntılı olarak girmek gerekecektir.

¹³ Yûsuf, 'keskin' sözcüğünü bir sıfat gibi kullandığında her zaman *yiti köz* dizilişyle *yiti* olarak kullanmıştır, ancak bu beyitte *kıl*-, 329. beyitte *tut*- fiiliyle kullandığında ise seçilen sözcük *yitiğ*'dir: *yitiğ kıl*- köz, *yitiğ tut*- köz. Bu sözcük, şairlere ayrılan LVI. bâbda, keskinlik özelliği ile dil-kılıç ilişkisinin kurulduğu 4393. beyitte de *yitiğ*+ olarak karşımıza çıkar. Yûsuf 329. beyitte, keskin göze

Yûsuf, emir veya istek değerli şarta yerleştirdiği *kör-* 'görmek' ve *kör-* 'e göre daha az sayıdaki *bağa kör-* fiilleriyle hitap ederek veya karakterlerine hitap ettirerek bu keskin göze (*yiti köz*) sahip olmanın değerini sıkça belli eder ve *kör* (en sık), *körgil*, *körse/körse sen*; *bağa kör*, *bağa körgil*, *bağa körse* söylem işaretleyicileri ile muhatabını dikkate ve odaklanmaya hazırlar.¹⁴

Eserin üst-konu kurgusuna hâkim olan dört temel kavramı temsil eden dört başkarakterin esere dağılımı aynı değildir. KB'in başından sonuna kadar sabit kalan kahramanı *köni törü* 'doğru yasa=adalet'i temsil eden hükümdar *Kün Toğdı*'dır.¹⁵ *Kut*'u temsil eden *Ay Toldı*, 1547. beyitten sonra ölümüyle eserden çekilir. *Ay Toldı*'nın *uğuş* 'aklı' temsil eden bir tek oğlu *Ögdülmiş*, esere babanın hasta yatağında iken onun öğüdü ile girer ve eserin sonuna kadar kalır. *‘Akıbet*’i; sonu temsil eden, *Ögdülmiş*’in akrabası münzevî *Odğurmuş* ise, olay örgüsüne aktif olarak eserin ortasında; 3289’da başlayan “Ögdülmiş’in Odğurmuş’ı Ziyaretini Söyler” bölümüyle girer ve aralıklarla neredeyse sonuna kadar eserde kalır; onun da eserden çıkışı *Ay Toldı* gibi temsil ettiği “şey”e uygun bir biçimde ölümü ile olur. Eğer *Ay Toldı*’nın ölümü *ku*’un geçiciliğini, sonlu olduğunu temsil etmişse, Yûsuf Türkçe kökenli bir sözcüğü değil de bütünüyle İslâmî değer yüklü Arapça *‘akıbet*’i kullanmayı seçerek kişileştirdiği ve hayat tarzıyla Dünyevîlikten kopmuş *Odğurmuş*’ın ölümü ile, hem Müslüman Türklere hem de *nirvâna*’ya ulaşmaya kadar işledikleri amellere göre türlü varlık biçimlerinde doğma-ölme akışı içinde olacaklarına inanan Müslüman olmayan Türk ve Türkleşmiş Buddhistlere “bu dünya”daki insan hayatının tek sonlu olduğu mesajı kadar, her hâlde yalnızca “bu dünya” için geçerli olacak olan Dünyevîlik ile onun dengesiz bir biçimde “bu dünya”da terki demek olan karşıtı Münzevî Dindarlığın çatışan alanlarını da iletmış olmalıdır. Eserin sonunda hayatta kalan iki ana karakter *adalet*-*Kün Toğdı* ve *akıl*-*Ögdülmiş*’tir.

Eserin başkarakterlerinin eserde üstlendikleri rollere uygun nitelikleri Yûsuf’un anlatıcı olarak bizzat yaptığı tanımları dışında, ana

sahip olmayı “her hususun içinden bizzat ayırıp tefrik edip seçe(rek) bilmek” olarak tanımlar.

¹⁴ Yûsuf’un ictibasını yaptığı kişilerin arasında *yiti közlüg er/keskin gözlü er* kişi de vardır (1133, 1369, 6191). Yûsuf keskin göz/yiti köz sahibi olmanın *bakışı yırak/uzak görüşlü* olmayla da ilişkisini kurmuştur; bu ikisi eserin en önemli temellerinden biri olan *Ögdülmiş*’in temsil ettiği *uğuş*/aklın suretleri arasında sayılır (1855).

¹⁵ Şüphesiz *Kün Toğdı İlig*, Tabgaç Kara Hâkânların/Hanların *melik al-maşırık* unvanının Türkçesidir.

olay örgüsünde karakterlerin konuşmalarında da tespit edilebilir. Bunları tespitin en kolay olanı konuşur kahramanların hitaplarında tercih ettikleri, çoğu muhatap başkahramanın temsil ettiği temel “şey”e de uygun olan *epitet*lerdir. *Epitetler*, düzenli olarak sıkça *ay*, *a*, *aya* hitap ünlemleri ile bulunur. Meselâ, Hükümdar Kün Toğdı'ya diğer başkahramanların hitaplarında onun devletin başı olduğunu gösteren güç ve hiyerarşi işaretleyici *ilic*, *beg* gibi unvanlar en sık görülenleridir. Kün Toğdı-Ay Toldı diyaloglarında Ay Toldı'nın *begler begi*, *ilic kutı*, *ıduğ kut*, *edgü törü/edgü törülüg*, Kün Toğdı-Ögdülmiş diyaloglarında Ögdülmiş'in *ilic kutı*, *boğun el başı*, *elçi başı*, *üsten elic*, *edgü törü*, *ajun tözi* v.b., Kün Toğdı-Ödğürmiş mektuplaşmaları ve görüşmesinde Ödğürmiş'in *dünyâ begi*, *aşlı beg*, *ajun tutğuçı*, *elde uluğ*, *elçi toña*, *elçi kut*, *elçi uzun*, *boğun belgüsi* gibi Kün Toğdı'nın hükümdarlık konumuna ilişkili olan *epitetler* de kullanılır. Ancak onun nasıl bir hükümdar olduğunu gösteren Ay Toldı'nın *silic*, *kılkı silic*, *bilge tetig*, *bilgi yaruk*; Ögdülmiş'in *edgü törülüg arığ beg silic*, *silic*, *kılkı silic*, *edgü öz*, *ersic külüg*, *erejlic kişi*, *uluğ*, *toña*, Ödğürmiş'in *külüğ*, *könli tüz*, *könli yazı*, *könli tok*, *bilgi tamâm*, *bilgi ögüz*, *tirig*, *silic*, *böke*, *toña*, *küçlüğ toña*, *sıgun*, *kök böri* gibi daha çok o anda söyledikleri sözlerin içeriğine veya bağlama ve konuşma atmosferine uygun ve uyumlu düşen niteleyicileri Kün Toğdı'nın karakterine dair daha özel kullanımlardır. Buna göre, meselâ, Ödğürmiş'in Kün Toğdı'ya öğüt verme konuşmasında *tirig* (5136) hitabını kullanmasının tek sebebi, o sıradaki söylediklerinin bu dünyanın sonlu, ölümlü olduğu ile ilgili olmasındandır. Kün Toğdı-Ödğürmiş ve Ögdülmiş-Ödğürmiş konuşmalarında Ödğürmiş'in Kün Toğdı'ya, Ögdülmiş ve Ödğürmiş'in birbirlerine *könli yazı* diye seslenmelerinin, özellikle onların başkalarından yaptıkları “iktibas söz”lere girişlerinde muhataplarını T2K Emre yerleştirerek dikkate ve anlamaya çağırdıkları *uk-/anla-* fiilini izleyerek sınırlanmış olması dikkat çekicidir. *Bilgi uluğ* (3321 Ögdülmiş Ödğürmiş'a, 3640, 6099 Ödğürmiş Ögdülmiş'e; 5092 Kün Toğdı Ödğürmiş'a), *bilgi tamâm* (6185 Ödğürmiş Ögdülmiş'e, 5065 Ödğürmiş Kün Toğdı'ya, 5665 Kün Toğdı Ögdülmiş'e) *epitetleri* konuşanın muhatabının söyleyeceklerini zaten bilip anlayacağına olan tam inancı gösterirken, *könli tüz* (1080 Kün Toğdı Ay Toldı'ya; 3279 Kün Toğdı Ögdülmiş'e; 3993, 4005, 5985, 5989 Ögdülmiş Ödğürmiş'a; 3537, 4314, 4691 Ödğürmiş Ögdülmiş'e; 1713, 6462 Yûsuf okur/dinlere) dürüstlüklerine atıfla konuşan karakterlerin muhataplarına olan güvenlerini de göstermiştir. *Könli tok* (5388) *epitetini* Ödğürmiş Kün Toğdı'ya öğütünde açgözlülükle ilgili sözlerini söylerken kullanmıştır; bu elbette açgözlülüğü ve açgözlüleri kötülediği sözlerinde, Ödğürmiş'in hükümdarı bu olumsuz özelliğin hemen dışında tuttuğunu gösteren dikkatli üslubuna işaret ettiği gibi, onun hükümdarı tokgözlü

gördüğünü de anlamamıza yarar. Bu ve bunun gibi yukarıda bir kısım sıralanan hemen hepsi olumlu ve/veya var olana dair vasıf bildiren epitetler, hem konuşanların muhataplarını nasıl gördükleri hem de vasıfları hakkında fikir edinmemize imkân verdiği gibi, hükümdar Kün Toğdı da dâhil olmak üzere hitap edenlerin *iltifatkâr uslûbunu* belirlememize de imkân tanıyabilir. Ancak aynı bir konuşma içinde farklı sözcüklere başvurarak aynı özelliğin sık tekrarının daha başka bir anlamı da olmalıdır: Kün Toğdı'nın ısrarlı davetlerini reddettiği mektuplarında Oğğurmuş'ın Kün Toğdı'ya hitaben onun farklı yönetici unvanlarını ve yönetici özelliğini sürekli ifade etmesi buna örnek gösterilebilir. Muhtemelen Oğğurmuş bu yolla bir yandan işgal ettiği konumun onu huzuruna gelmesi için bu derecede ısrarcı ve hatta mağrur ettiğine vurgu yaparak Kün Toğdı'ya konumunun sağladığı gücünün çok net farkında olduğunu yüzüne vururken, muhatabı sıkıttığını anladığımız bu sık tekrarlarla ona meydan da okuyabildiğini göstermiş olmalıdır. Bu aslında Bu Dünya'yı Bu Dünya'da terkeden ve yalnızca Tanrı'ya sığınan ve O'nun kudretine boyun eğen Oğğurmuş'ın mektubunda asıl konuya geçmeden önce hayli uzun tuttuğu Tanrı'nın büyüklüğüne ve kadir-i mutlak olduğuna işaret eden sözleriyle de açık bir biçimde ifadesini bulmuştur. Hükümdar'ın Oğğurmuş'ı çok iyi anladığını mektubu okurkenki istemsiz tepkilerinden ve okuduktan sonraki sözlerinden anlamaktayız. Bu hususa aşağıda konuşurların söze dayanmayan tutum ve davranışlarına değinilirken tekrar işaret edilmiştir.

Metnin konuşur katılımcılarının muhataplarına olumsuz hitapları için verilebilecek birkaç örnek vardır. Bunlardan biri büyük ölçüde konumunun sağladığı rahatlığı da dikkate alarak Kün Toğdı'nın Ay Toldı'ya ilk uzun görüşmesinde söyledikleridir: Ay Toldı'nın hakkında tavsiye nitelikli söylenenler dışında henüz doğrudan fikri olmayan Kün Toğdı'nın, onun kendi vasfını anlatırken takındığı tutum ve sergilediği davranışlar karşısında sarfettiği *643 ay bilgiz kişi munduzı*'dır, ancak Kün Toğdı Ay Toldı'yı tanıdıkça değişir ve ona artık hem sıkça adıyla¹⁶ (920 *ay ay toldı sen*; 938, 957, 1080 *ay toldı*)

¹⁶ Eser karakterlerinin birbirlerine ünlemleri veya ünlemsiz adları ile hitapları sınırlıdır. Kün Toğdı'ya diğer üç başkarakterin hiçbirinin *Kün Toğdı ilig* olarak hitap ettiği tanıklanmaz. Buna karşılık Kün Toğdı'nın diğer karakterlere epitetlere başvurarak hitapları yanında adları ile hitapları da vardır. Fihrist ve bâb başlıkları ile sonradan eklenen mukaddimeleri dikkate almayarak, Yusuf'un TİK olarak görüldüğü kendi mukaddimesinde (353, 355) ve 3. Kişi anlatıcısı olarak girdiği ana olay örgüsünün olduğu anlatı kısmı (406, 415) dışında, hükümdara bu sıralama ile *Kün Toğdı ilig* dendiğini, biri Ay Toldı'nın hâcible konuşmasında (526) ve hükümdara adını sorarken (823), diğeri Oğğulmuş'ın Oğğurmuş'a yaptığı ilk konuşmasında, gıyabında sözünü ederken tanıklıyoruz

hem de vasıflarıyla (714 *aya küt*; 801 *ay köhlüm tokı*; 810, 1080 *ay unur*; 852 *ay külüg*; 883 *ay tetig*; 923 *ay edgü*; 1081 *aya köhli tüz*) hitap eder. Diğeri Odğurmuş'tan Ögdülmiş'e söylenmiş olarak karşımıza çıkar: 5003 *ay eski tüşük!* Odğurmuş'ın tabiatine uyan bir hitaptır. İfa ettiği görevle elde ettiği şimdiki konumuna/seviyesine bakarak Ögdülmiş'in önceki konumunu imâ eden Odğurmuş'ın bu aşağılama içerikli hitabı, başkente ne zaman geleceğini söylediği cümle içinde geçer. Hitap *ur(u)ğü tözün/soyu-sopu* asil (6187) bu iki *kaşaşın* ilk karşılaşmalarındaki 3303-3305. beyitlerde Odğurmuş'ın söylediği ironiyi de barındıran sözleri ile birlikte dikkate alınmalıdır. Odğurmuş, uzun münazaralar, ısrarlı gidip gelmeler sonunda, inzivaya çekildiği dağdan inip hiç istemediği hâlde hükümdarla görüşmeyi kabul etmesini sağladığı için bu sözü Ögdülmiş'in hak ettiğini düşünmüş olmalıdır.¹⁷ Odğurmuş-Ögdülmiş münazaralarında onun Ögdülmiş'i azarladığı, sitayişli cümleleri de vardır (bkz. aşağı). Ancak biz bu iki çok yakın *adaş kaşaş*'ın birbirlerine karakterlerini gösteren epitetler yanında çoğu ünlemli, bazen de T1K iyelikte sahiplendikleri *adaş* (3349, 3433, 3577), *kaşaş(im)* (3349, 3492, 3577, 3644, 3664, 3683, 3960, 3970 v.b.), (*edgü/köhlüdeş*) *eş(im)* (4860, 4864), *eşim tuşum* (6047) gibi çok yakın akrabalıklarını vurgulayan akrabalık sözcüklerini daha sık kullanmayı tercih ettiklerini tanıklıyoruz. Bu birbirinin dengi iki dostun yakınlıkları Ögdülmiş'ten Odğurmuş'a *ay cân!* (5978), Odğurmuş'tan Ögdülmiş'e *ay çın bağırşak kaşaş!* (6084)

(3455). Karakterlerin Kün Toğdı'ya adıyla hitap etmeyişleri, hiç şüphe yok ki Yûsuf'un muhitinde doğrudan hükümdarla diğerleri arasındaki statü ilişkisine dayalı bir kullanım kuralının varlığını işaret etmektedir. Karakterlerden yalnızca Ögdülmiş'in adını T1K iyeliğe yerleştirerek yapılmış birkaç hitaba da rastlamak mümkündür. Burada da sınır vardır. Kün Toğdı hükümdar hukukuna uygun olarak birkaç kez sözüne *ay Ögdülmişim!* (3120, 4919, 5456) diye başlamıştır. Bir kez de Odğurmuş'ın ilerleyen konuşması içinde *kaşaşına* sevgiyle *ay Ögdülmişim!* (4803) diye hitap ettiğini okuyoruz. Diğerleri çoklukla *ay ünlemleri* ile başlar, özel adı izleyen *a* ünlem parçacığı ile biter: *ay Ögdülmiş e* (hükümdardan 1815, 3061, 3131, 3943, 3858, 6252, 6305); *ay Odğurmuş a* (hükümdardan 5039, 5101). Hükümdarın Ögdülmiş'e doğrudan adıyla hitabının bir örneği vardır (3097). Sonda *a* vokatif olmadan başta *ay ünlemleri* özel adla seslenmelerden birini *emdi* (5401), diğerini *bağ emdi* söylem işaretleyicileri izler. 1894 *ay Ögdülmiş'i* yine *ay* ile başlayan bir epitete izler. 5397'deki *ay Odğurmuş'u* da hükümdar bir epitete genişletir. 3097'de hükümdarı Ögdülmiş'e adıyla hitap ettiren Yûsuf, hükümdarın soru cümlesinde *Negü teg keçer kün ay? Ögdülmiş, ay!* diyerek güzel bir dil oyunu yapar. Ögdülmiş ve Odğurmuş'a sınırlı olarak anlatıcının anlatışı içinde kullandığı *a* vokatifli kullanımları ise yalnızca vezin zaruretiden kaynaklı tasarrufları değil, aynı zamanda *kör, emdi, bağ* gibi odaklayıcı değeri olan söylem işaretlemeleridir.

¹⁷ Kısaca, Arat daha doğru anlamıştır. Dankoff'un çevirmeden bıraktığını belirttiği hitap için Erdal'ın (1991: 251) sorusu gereksizdir.

hitabına kadar uzanır. KB'de bağlamlarına, kimin söylediğine, kimin kime söylediğine bakarak olumsuz hitapların sayısı artırılabilir.¹⁸ Bu gibi sözler Yûsuf'un zamanının *küfür/sövme*, *azar*, *aşağılama* ve *ayıplama/kınama* sözlerinin de ne olduğu hakkında fikir veren hitaplardır.

Karakterlerin tipolojisi, onların birbirlerine doğrudan veya gıyaplarında yaptıkları uzunlu kısıklı betimleme ve tanımlamalarda da ortaya çıkar. Nispeten uzun tanımlamalarla ilgili olarak birkaç örnek verebiliriz. Ögdülmiş hakkında: *Kün Toğdı Ögdülmiş'e 3125 közüm sen tilim sen elim sen maña / anın edgü boldı atım ay toña*, 2949 *seniñdin eşitgü gerek barça söz / biligke teñiz sen ukuşka ögüz*, 3062 *ukuşluğ tilese ukuş sen tükel / biliglig tilese bilig sen kemāl*, 3063 *mançlığ bağırsak bütün sen silig / könilik bile sen kötürdün elig vb.* Ödğürmiş hakkında: (Ögdülmiş Kün Toğdı'ya Ödğürmiş'i anlatırken) 3145 *yok ermez қадашлар ара бар менің / бу янлығ киши bilgi artuқ anıñ*, 3146 *қаmuғ erdemi бар сақинуқ оуғу / қауу işke tegse boğur tü bođuғ*, 3147 *kılınçı көни ату одғурmış ol / қаmuғ edğülükke elig urmuş ol*, 3148 *velikin ewürdi bu dünyäde yüz / turup tağқа kirdi köñül kıldı tüz*, 3149 *bayat tapğı birle özin emgetür / tapuғ birle yazuқ iğin emletür*, 3150 *meniñde yüz üsteñ anıñ erdemi / boğunda talusı киши ködrümi*, 3151 *mēni birle bolsa meniñ ol қадаш / қаmuғ işke bolğay anıñ bilgi baş*, 3152 *ilig altunı tıñға көñli бүтүр / sewiñcin tirilgey ајунуғ tutup vb.*; (Kün Toğdı Ödğürmiş'in yüzüne) 5101 *yana aydı ilig ay odğurmuş a / bayat faзlı barça özüñ bulmuş a*, 5114 *yanut berdi ilig ayur ay süzük / içiñ me taşıñ birle barça tüzük v.b.* Kün Toğdı hakkında: (Ögdülmiş Ödğürmiş'a Kün Toğdı'yı anlatıyor iken) 3458 *ilig me idi edgü şultān turur / bođunқа bağırsak sewüғ cān turur*, 3459 *kim ilig yüzin көrse қutluғ болur / ikigün ајunda түkel қut bulur*; 4996 (Ödğürmiş Ögdülmiş'e, Ödğürmiş Kün Toğdı'yla huzuruna gidip görüşmeyi kabul ettiğinde) *ilig el begi ol bođunқа uluғ / anar қılғу һürmet ағırлық қаmuғ v.b.*

¹⁸ Meselâ, cahiller için: *biligsiz* (birçok kez), 271 *ay közsüz қарағу*; kendini bilmez, utanmazlar için: 962 *ay yulkı* (Bu kötü söze nasıl muhatap kalınlabileceğini Yûsuf yazmıştır: *kişig kim okısa kereklep tilep / ol-oқ sözleğü aşnu sözni ulap || ayıtmaзда aşnu sözüğ sözlese / көni sözledi kim ay yulkı tесе* (961-962); hasisler, cimriler için: art arda olarak 1673 *ay çırғуy ay muñluғ ay tügmüş elig*, 2809 *ay çırғуy киши*; 2100 *ay boғuzı kuli*; mağrur/boş gurur sahipleri için: 2477 *ay er kıwçaqı*; mütereddit, tabiatı düz doğru olmayanlar, meselelere doğru ve dürüst bakamayanlar için: 4562 *ay kılkı sağı*; gaflet içinde olanlar için: 5144 *ay kılkı osal*, 5145 *ay ärzü kuli*, 5276 *köñülçe yorıǵlı ay teltük mün e*, 5277 *ay yegli içigli yawalıқ bile*, 5299 *közi suқ ay artuқ uzun saқnur er*.

Karakterler kadar okur/dinler de uzun manzum “hikâye”nin akan olay örgüsü içinde cereyan eden olaylara, konuşma konularına, tarafların konuşma tarzlarına, konuşmalara karşı takındıkları tutum ve davranışlarına, düşüncelerine, değişen konum ve durumlarına bakarak da onların kişilik özellikleri hakkında fikir edinebilir (Fishelov 1990:25). Bütün bunları kapsayarak, karakterlerin hepsi için geçerli ortak özelliğin *siliqlik/nezaket* olduğunu hemen söyleyebiliriz. Ancak, *Ögdülmiş* aklı, bilgisi, dürüstlüğü ve sahip olduğu bu vasıflarla meselelere çözüm üretebilmesi ve yol göstermesi yanında içtenliği, yaşadığı sevinç ve üzüntülerini de gösterebilen açıklığıyla, *Kün Toğdı* güçlü, âdil, temiz ve dürüst, bilge vasfı yanında hükümranlılık erkine yaslandığı dindirilebilir öfke ve ikna edilebilir inadıyla, *Odğurmuş* akıllı ve bilgili olsa da caydırılması imkânsız kararlılığı ve açık sözlülüğüyle, *Ay Toldı* girişken, dinamik, cesur, muhababının kim olduğuna bakmadan ne yapacağı öngörülemeyen, şaşırtabilen, tutulması zor, ele avuca sığmayan vasıflarıyla özelleşerek öne çıkarlar.¹⁹ Böylece, adaleti ve bilgeliği ile Kün Toğdı hükümdar *kut*’u, yani Ay Toldı’yı yakalayabilmiş; Ay Toldı=*kut* bu âdil hükümdarı çabuk terketse de, *ilig/ıduq kut* Kün Toğdı’ya eserin sonuna kadar onu terketmeyen oğlu *Ögdülmiş*’i, yani *aklı* kendi yerine bırakarak gitmiştir. *Aklyla* temayüz eden *Ögdülmiş*, sonucun ne olacağını bilse de bilge hükümdar Kün Toğdı’yı, üstün meziyetlere sahip yakın akrabası *Odğurmuş*’la tanıştırmak, *Odğurmuş* marifetiyle bu sefer *akıbet* bilgisini güçlü bir biçimde birlikte idrak etmişler ve *akıl* ve *adaleti* yaşadıkça devlette hâkim kılan iki başkarakter olarak eserin sonuna kadar kalmışlardır. Eserin *merkezî karakteri* her durumda Küsemış karakteri vasıtası ile Ay Toldı’yla tanışarak *kut*’un anlamını idrak eden devletin başı, âdil ve bilge hükümdar Kün Toğdı’dır. Burada elbette önemli olan, hükümdar Kün Toğdı’nın karşısına, artık birinin diğerine vesile olarak çıkmalarının sağlandığı diğer üç başkarakterin, yani Ay Toldı, *Ögdülmiş* ve *Odğurmuş*’ın birbirlerine yakınlığının birinci dereceden akrabalık bağı ile kurulmuş olmasıdır. Bu, Yûsuf’un ideal devleti *kut-akıl-akıbet* ayakları üstüne oturan *adalet*’le ülküleştirdiğini gösterir. Eserde hepsi bir arada olarak bu, “üç ayaklı gümüş kürsü üstüne oturan âdil hükümdar” ile sembolleştirilmiştir olmalıdır.

¹⁹ Anlatıcı Yûsuf, *Ögdülmiş*’in zihin ve ruh durumuyla daha çok ilgilenmiştir. *Ögdülmiş*’in kahramanı olduğu on dört gece-gündüz zaman döngüsü anlatısında onun günlük rutinleri kadar, olayların akışına göre değişen zihin ve ruh durumları, entelektüel huzursuzluğuna da işaret ettiği anlaşılan düşünme ve muhasebe etmeyle karşıtlanan az ve tetikte uyuyan bir yapıya da sahip olduğu akşamdan geceye, geceden sabaha geçişlerin sanatlı anlatımlarıyla ilişkilendirilerek verilir. Bkz. aşağı.

Eserin dikkati çeken bir diğer karakteri Kün Toğdı'nın asil mansıp sahiplerinden (*atlıg kişi*), Ay Toldı'nın han kentine; *Orduken'e*, yani Kâşgar'a geldiğinde dostluk kurduğu *Küsemiş*'tir. Küsemiş, KB'in ikinci dereceden kahramanları arasında Yûsuf'un kasıtlı bir seçimle ad verdiği tek kişidir. Adın semantiği, onun Ay Toldı ile hükümdar Kün Toğdı arasında kuracağı ilişkide Yûsuf'un verdiği rol dikkate alındığında daha iyi anlaşılmaktadır. Bu bakımdan onun eserdeki rolü Ay Toldı'yı hükümdar Kün Toğdı'ya takdiminden ibaretmiş gibi gözükse de, Ay Toldı ile başlayarak, Kün Toğdı etrafında örülecek olay, anlatı ve diyalogların diğer başkahramanlarını anlamlı bir dizilimle yerleştirmeye vasıta olduğu için önemlidir. Eserin başında görünen bir diğer karakter hükümdarın has hâcibidir; o Küsemiş aracılığıyla Ay Toldı'yı önce kabul edip dinleyen ve uygun bulduktan sonra hükümdara takdim eden kişidir²⁰. Yûsuf'un yarattığı karakterlerinin sıralı eylem ve sözleriyle izleterek ayrı bir bölüm de ayırdığı has hâciplik kurumunun işlevini okuruna daha eserin başında vermesi, Ay Toldı, tek oğlu Ögdülmiş ve onların yakın akrabası Odğurmuş'ın halktan kişiler olarak seçilmiş karakterler olduklarının anlaşılmasını kolaylaştırır da, bu yine de modern okur/dinlerin eser zamanı bilgisine veya okuduğunu/dinlediğini kritik edebilme yeterliliğine bağlıdır. KB'de Odğurmuş'tan Ögdülmiş'e hasta olduğu haberini götüren *yumuşçı* ile onunla Ögdülmiş arasında bağ kuran *Ögdülmiş'in hizmetkârı*, yine Odğurmuş'ın ölüm haberini Ögdülmiş'e verip taziye de bulunan Odğurmuş'ın *kaşaşı mürîdi Kûmaru* da eserde rol alan ikincil kahramanlar olarak karşımıza çıkar. Hastalığı haber veren *yumuşçı* ile ölümü haber veren Kûmaru'nun aynı kişiler olup olmadığı belli değilse de, *yumuşçı*'nın hemen dönme

²⁰ R. Dankoff, bu has hâcib'in adının 505/2 *atı ersig* ibaresine dayanarak *Ersig* olduğunu belirtirse de (1983:30, 56), Arat buradaki *ersig*'i de diğerleri gibi 'mert' olarak çevirmiştir. Diğer karakterlerin adlarını kullanmadaki kararlı tutumunun aksine, Yûsuf'un bu has hâcibin adını kullanmak için özel bir endişe taşımadığı anlaşılmaktadır. Muhtemelen 505/2 *ersig* de eserde geçtiği diğer yerlerde olduğu gibi - daha çok *toğa* ile birlikte hitaplarda - 'mert' anlamında kullanılmıştır. 505/2 *atı ersig*'deki *at+ı* T3K İYELİK sözcüğünü Türkiye Türkçesinde *nam sal-* fiilinde kalan *nam* gibi 'namı, şanı-şöhreti' olarak anlamak mümkündür. Aslında Dankoff'un çevirisinde, eser karakterlerinin özel adlarını niçin özgün biçimleri ile değil de, ilk harfleri büyük olarak kendi anlayışına göre çevirdiği İngilizce karşılıkları ile vermiş olması şaşırtıcıdır. R. Dankoff'a bu ilhamı Amerikan yerlilerinin geleneksel özel adlarına karşı Amerikan İngilizcesinin takındığı tutumun verip vermediğini bilmiyor isek de, çağları aşarak gelmiş, üstelik döneminde dahi şöhreti mahallî kalmamış olan bu içerikteki insanlık tarihi için de evrensel değeri tartışılmayacak bir eserin hem kitap olarak - *Kutadgu Bilig* - adının hem de başkarakterlerinin özel adlarının Türk olmayan modern okur/dinler tarafından da öğrenilip bilinmesi, Sokrates'in öğrencisinin adının öğrenilerek bilinmesiyle aynı bir entelektüel takdire sahip olmalıdır.

yönünde gösterdiği hassasiyet bunu düşündürtebilir. Dört başkarakter dışındaki bütün bu karakterlerin hepsi metin seviyesinde öne çıkmayan karakterler olarak gözükse de özellikle Küsemîş, Has Hâcib ve Kûmaru eserde yapılandırma seviyesinde bireysellik kazanırlar.²¹

Bu çerçevede, metin seviyesinde canlandırılan karakterlerin yapılandırma seviyesini okurun tecrübe ve dünya bilgisine bağlayan D. Fishelov'a katılmamak mümkün değildir; edebiyat bilimci, bu yapılandırma faaliyetinin özünü, edebî eserle sağlanan çeşitli ayrıntı ve kalıpları dünyayı alıp kavrayışımızla birlikte oluşan kavramsal ağıla birleştirmek için bir teşebbüs olarak görür. Bu inşa etme faaliyetinin sonucu ise tasavvur edilen kurmaca bir dünyadır (Fishelov 1990: 425).

Eserin öykü zamanı, belirsiz ve uzun bir zamandır. Diyalog geçişleri zamanın ilerletildiği kısımlar olarak özellikle dikkati çeker ve böylece eserin kendisi zamana yayılır. Yûsuf KB'de asıl kahramanlar kalarak günleri, ayları, hatta yılları geçirir. Bunlar belirsizdir, ancak olayların akışından zaman aralıklarının kısa veya uzun olup olmadığına okurun/dinlerin kestirmesine de imkân sağlanır.²²

Yûsuf başkahramanları vasıtasıyla baştan sona bir fikri/ideolojik söylemi (yeniden) inşa eder. Bu yazıda Yûsuf'un ideolojik söyleminin ne olduğunu ortaya koymak amaçlanmamış olmakla birlikte, özellikle Ögdülmiş-Odğurmuş görüşmeleri ile Kûn Toğdı-Odğurmuş görüşme ve mektuplaşmalarının konuşan tarafların kullandıkları olumlu ve olumsuz terimlerle karşıtlaşarak yüzeye çıkan farklı fikri/ideolojik yapıların ve onlar arasındaki mücadelenin onların söylemlerinde nasıl ifade bulduğunu anlamak için karakteristik olduğuna dikkat çekmek isteriz. Ögdülmiş-Odğurmuş ve Kûn Toğdı-Odğurmuş diyaloglarında ortaya çıkan karşıtlıkla, Odğurmuş'un hayat felsefesi odağa alınarak yapılan ve Ögdülmiş'in temsil ettiği dünyevî

²¹ Edebî eserde, metin seviyesinde nispeten “düz/flat” verilen karakterlerin yapılandırma seviyesinde okur tarafından tasavvur edilebileceği ve bireysellik kazanabilecekleri hakkında bkz. Fishelov (1990:426).

²² KB fiil söz varlığının yapım ve çekim morfolojisi bakımından kıymetli tespitler de içeren bir incelemesini A. B. Ercilasun (1984) yapmıştır. Ancak eserin *öykü ve anlatı zamanlarının* sunumu ile şairin bunları ayırt edip etmediği veya nasıl ayırt ettiği ve hem eser hem de nüsha başlarındaki manzum ve mensur mukaddimeler dikkate alınarak *okur zamanı* ayrıca araştırılmalıdır. Nüshalar, çekimleme zamanları kadar, okur/dinler zamanları hakkında da dikkat çekici öğeleri barındırmaktadır. Bunlara bu yazı dizisinin üçüncüsünde, nüshaların özellikleri üzerinde durulurken işaret edilmeye çalışılmıştır. Kırgız Türkçesi örneğinde Türkçe hikâye ve destanlarda anlatı zamanı araştırmaları için örnek olarak verilebilecek birkaç çalışma yapılmıştır: Kulamshayeva (2008).

toplumsal hayatla Oğğurmuş'ın temsil ettiğı münzevî dinî hayat arasında kurulan bir karşıtlıktan söz ediyoruz; yani Yûsuf'un *dünyâ hâli yorığı yolu* (4678) olarak tanımladığı toplum içinde nasıl yaşanacağı ile bu dünyadan yüz çevirip olana kanaat etme arasındaki bir hayat tarzı çatışmasından. Ögdülmüş ve Oğğurmuş'ın söylemlerinde bulduğumuz bu çatışma, Oğğurmuş'ta oldukça etkili ve diğerini/diğerlerini aşağılamaya da varan bir uç karşıt söylemle karşımıza çıkar (LXVII. bâb 4680-4873). Biz bu karşıtlığın hem Yûsuf'un zamanında hem de nüshaların tarihlendirmeleri üzerinden sonraki zamanlarda idrak edilmiş olduğunu tespit edebiliriz. Bu karşıtlığı tespit etme en kolay ipucu dilsel olanıdır; eserin ilgili yerlerindeki bâb başlıkları açıkça bunu gösterir. Bu bâb başlıklarını ister Yûsuf'un bizzat kendisi koymuş olsun, isterse daha sonra başkaları, ilgili bölümde kullanılmış olan *munâzara* terimi bu fikrî mücadelenin taraflar kadar, sonraki okur/dinler muhataplar veya daha kesin olarak KB'nin nüsha düzenleyicileri arasında da idrak edilmiş olduğunu ortaya koyar. Hem eser içinde hem de bâb başlıklarında diyalogların içeriklerine göre yapılan adlandırmalar bu bakımdan ilgi çekicidir; bunlar Yûsuf'un ve metne daha sonra şu veya bu biçimde müdahale edenlerin KB metin-eylemlerini gerçekleştiren metin-kişilerinin iletişimlerinin kritiğini özenle yaptıklarını gösterir. Buna bakarak, eserin başındaki nüshalara göre kısmî değişiklikler de gösterebilen bâb fihristlerinde, Ögdülmüş ve Oğğurmuş'ın ilk iki görüşmesi için seçilen terim hepsinde *munâzara* iken,²³ Ögdülmüş'ün Oğğurmuş'a kapıdaki erat, yani (hükümdarın) emrinde çalışanlarla nasıl geçinileceğini anlattığı bâbda B nüshasının bâb fihristini düzenleyen(ler) *şoĥbet* (B 10/2) terimini seçmişlerdir. Bu terim metin içindeki B nüshası bâb başlığında *şoĥbet sözi* (B 299/5) olarak genişletilmiştir.²⁴ Yine 4314-4317 arasındaki, diğerlerinde *Oğğurmuş*

²³ XLI bâb oğğurmuş ögdülmüş birle munâzara kılmışın ayur (3318-3834)

Arat:13 46. bâb ögdülmüş oğğurmuş birle *munâzara* kılmışın ayur

A 9/16-17 *munâsar-a*, A 3318-3473 (eksik), XL. bâb da eksiktir. 3474 vd. var olduğuna göre, bir önceki bâbı da kapsayarak eksik; B 9/1 *munâzara-sı* (41), B 244/1 *munâzara*; C 9/9 *munâzarasin*, C 192/12 *munâzara*

XLVI ögdülmüş oğğurmuş birle ikinç kıta munâzara kılmışın ayur (3971-4878)

Arat:14 53. bâb ögdülmüş oğğurmuş birle ikinç *munâzara* kılmışın ayur

A 9/21-22 *munasar-a*, A 113/26 *munâzara*; B 9/7 *munâzara* (b. 47), B 286/13 *munâzara*; C 10/15 *munâzara-sın*, C 233/11 *munâzara*.

²⁴ XLVIII. ögdülmüş kapıdaki erat birle negü teg tirilgüsün ayur (4165-4312)

Arat:14 55. bâb kapıdaki erat birle negü teg tirilgüsün ayur

Nüshalarda bu başlık 4158'den sonra geliyor. Arat 4159-4164 parçasına önceki alt-başlıklardaki usûle bakarak *Oğğurmuş su'âli Ögdülmüşke* alt-başlığı ile

Su'ali Ögdülmişke alt-başlığı ile ayrılan parça, Yûsuf'un 4312-4313 konu bitirme dizeleri B'yi düzenleyenler tarafından yanlış anlaşıldığı için B 309/13 *ķara 'ām birle ŗohbet ŗōzi* altına yerleşir. LXIV *elig asrakılarıķ negū teg tutķusın ayur* bāb başlığı da B fihristinde B 10/4 *bāb ra'iyetler birleki ŗohbet ŗōzi* olarak verilerek *ŗohbet ŗōzi* tanımlanabilmektedir. Böylece Ar. *ŗohbet* sözcüğünün sıklığı en yüksek nüshasının B olduğu anlaşılmaktadır, ancak sözcük bāb başlıkları dışında da bir-iki yerde geçtiğinden Yûsuf'un söz varlığının Arapça alıntılarından biri olduğu kesindir (3608, 4312).²⁵ Ar. *munāzara* ise eserin başlıklar dışındaki Yûsuf'un olmadığından ŗüphhe etmediğimiz asıl metinde hiç geçmez. Dikkate değer ki, Ögdülmiş'in Odğurmuş'a beglere nasıl hizmet edileceğini anlattığı XLVII. *Ögdülmiş Odğurmuşķa beglerke tapınmak tōrūsın tokusın ayur* bābının başlığında, fihristleri de dāhil nüshaların hepsi için geçerli olmak üzere seçilen terim *tōrū toku*, yani 'yasa/edep ve usūl'dür. Bu bize hükümdar ile diğerleri arasında bir güç ve hākimiyet ilişkisinin kurulduğunu gösterir. Birbirini izleyen bu iki bāb (: XLVI ve XLVII) arasında tarafların söylemlerinin içeriğini tanımlayan hızlı değiştirim, bu işlemin içeriklerin idrakinde olarak yapıldığını gösterir.²⁶ Gerçi

müdahale etmiştir. Bu bāb da XLVII. bāb gibi XLVI. bābla başlayan münazaranın devamı olduğu için belki bu müdahaleye gerek yoktur.

²⁵ Mensur Mukaddimeyi düzenleyenin de, eser karakterlerinden söz ederken, “anlar ara *munāzara* su'ali cevābı keçer teg sözler söz-|| lemiş turur” (A 36-37) şeklinde onların aralarında geçen konuşmaları soru-cevap tarzında *munāzara* olarak tanımladığına bakılırsa, bāb başlıklarının eserin tertibi sırasında Yûsuf tarafından konulup konulmadığı ile ilgili soruya fikir veren yerlerden biri olarak düşünülebilir. Bu konuya ileride tekrar değinilecektir.

²⁶ XLVII ögdülmiş odğurmuşķa beglerke tapınmak tōrūsın tokusın ayur (4031-4158)

Arat:14 54. bāb beglerke tapınmak tōrūsın tokusın ayur

A 9/22-23 *tōr-e-sin tok-a-sın*, A 115/30 *tōrū-sin tokusın*; B 10/1 *tōrūsın tokusın* (b. 48); B 291/4 *tapınmak bu turur*; C 10/16 *tōrūsın tokusın*, C 237/10 *tōrūsın tokusın*.

LXXII ögdülmiş iligke il itgü tōrūsın ayur (5467- vd.)

Arat:15 69. bāb ögdülmiş iligke el itgü tōrūsın ayur

A 9/6 *tōr-e-sin*, A155/19 *tōrū tūsükün*; B 11/6 *asıgın* (b. 60); B 392/6 *tōrū tūzgūsın*; C 11/11 *tōrūsın*, C 326/8 *tōrūsın*

LXV ögdülmiş odğurmuşķa aşķa barmaķ tōrūsın ayur (4573-4643) Arat:14 61.

bāb aşķa okımaķ hem barķu barmaķusın ayur

A 9/30 *barķu-sın barmaķusın*, A 130/24 *edeb-lerin*; B 10/5 *barķu yā barmaķu ŗōzi* (b. 52); B 329/12 *tōresin*; C 11/5 *barķu barmaķusın ayur*, C 272/10 *tōrūsın*

LXVI ögdülmiş odğurmuşķa aşķa okımaķ tōrūsın ayur (4644-4676) Arat:15 62.

bāb aşķa barsa negū teg yēgūsın yemegūsın ayur

A 10/1 *yegū-sin*, A 132/13 *tōrisin tokasın*; B 10/6 *edeb-lerin* (b. 53), B 334/13 *tōrūsın*; C 11/6 *yigūsın-lerini*, C 274/17 *tōrūsın*

törü terimi yemeğe gitmek âdâp ve usûlünün anlatıldığı LXV. ve LXVI. bâbların başlığında da geçer; ancak A nüshası LXV. bâbda bu terim yerine *edebler*'i kullanırken, ardından gelen yemeğe çağırmanın öğretildiği LXVI. bâbda ise yukarıdaki *törü toķu*'yu kullanmıştır. Bu artık KB A/H nüshası zamanında *edebler* ile *törü (toķu)*'nun birbirinin yerine geçerek sinonim gibi de kullanıldığını gösterir.²⁷ Şüphesiz eser, Mensur Mukaddimeyi yazanın belirttiği gibi baştan sona bir münazara değildir. Yüsfün eserinde, soru-cevap tarzında sohbetin yürüdüğü kısımlarda soran konumundaki konuşurun beklediği cevap; muhatabından istediği onun *keneş bër/kengeş* vermesidir.²⁸ Başkarakterlerin tamamını kengeş veren konumunda görssek de, eserin baş *keneşçisi* Ögdülmüş'tir.

Kutadgu Bilig Türkçenin en erken ve uzun “kurmaca” istişarelerini sunar. Çok güçlü bir biçimde diyebiliriz ki, KB döneminin Türk istişare geleneğini de yansıtmıştır. Dolayısıyla bir edebî metin olarak Türk filolojisi için taşıdığı değer kadar, eşit derecede Türklerde iletişimin kültürel tarihinin araştırılması için de değerlidir. KB kurgusuyla istişare etme, danışma, öğüt ve tavsiye verme geleneğine dair verdiği bol örneklerle karar vermenin ve bilginin naklinin görünüşleri hakkında sonuç çıkarmamıza imkân sağlar. Bu özelliğiyle KB Türklerde modern istişare ve bilginin nakli kültürünün en kapsamlı örneği olarak durur. KB'in istişare

²⁷ Ar. *edeb*, Yüsfün da söz varlığında vardır; birkaç kez kullanmıştır (577/2, 4128/2, 4506/1, 4594/2, 6469/1), ancak sözcüğün yaş ve statü ilişkisi ve *bilig* ve *bil-* fiilleri ile de bağı kurularak, daha çok olmadığında utanmanın da olmayacağı 'edep, terbiye' bağlamında kullanıldığını dikkati çekmektedir. Arat da çevirisinde sözcüğü böyle anlamıştır. *Edeb* küçüklerde, *bilig* büyüklerde aranırken, bunların olmasının kişiyi *silig* 'nazik', olmamasının ise *otun* 'kaba' yapacağı belirtildiğine göre (6469), *+edeb, +bilig > silig* 'nâzik', *-edeb, -bilig > otun* 'kaba, utanmaz' sonuçları da okur/dinlere gösterilmiştir. Bu anlama, her ne kadar aşınmaya uğramışsa da Türk toplumunda bugün de geçerlidir.

²⁸ Eserde bu sözcük geçer: KB *keneş bër-* 3482-3 v.b.; DLT 604 '*al-maşvara va'l-tadbir fi'l-umür*', 123 '*şürâ*'; Buddhist Türk: TT VII 35, 5-6; Çağ. *keneş*, Kıp. *keneş/keneç* (ED 734a; Dankoff-Kelly 1985 III:102; TMEN III 1651). Clauson sözcüğü *keñe-* (ED 727) fiilinin isim müştâğı olarak belirtmiştir. Fiil *keneş-*, *keneşçi* ve ilişkili terim *teneşçi* için sırasıyla bkz. ED 734b, 527a. Türk-Moğollarda yerini *kurultay*lara, Tü. *kurul*/*Mo. kural - ħurallara* bırakan istişare ortamlarının En Eski ve Eski Türklerde, Karahanlı ve çağdaşı Türk devletleri ve onların ardıllarında, Çingizli Türk-Moğol İmparatorluğu ve ardıllarında biçim, içerik ve işlevleri bakımından çok yönlü ve ayrıntılı bir araştırması hem eş zamanlı hem de art zamanlı olarak yapılmalıdır. Modern Türklerin bağımsız devletlerinin 16 Eylül 2010 tarihinde kuruluşunu resmileştirdikleri şûraya veya konseye kısaca “Türk Kengeşi” adını seçmeleri de bu kültürün bugüne uzanan devamından başka birşey olmasa gerektir.

diyaloglarının yapısı ayrıntılı olarak incelenmelidir. Böyle bir inceleme bize KB'den önce ve KB'den sonraki istişare diyaloglarının mukayyesini yapmak ve istişarenin farklı türlerindeki linguistik farklılıklar kadar, söylem geleneklerindeki değişmeyi de tespit etmek ve anlamak için bir başlangıç olabilir.²⁹

²⁹ *Türkçenin en erken ve uzun “gerçek-hayat” istişare diyalogu* örneklerine ise, Türk Kağanlığı'nın kağan yapıcı müşaviri Tonyukuk'un T1K'de konuştuğu kendi yazıtında rastlamaktayız. Türklerle ilgili Çince kaynaklardan da Tonyukuk'un kritik kararlarına dair istişarelerdeki sözlerinin doğrudan konuşmalar olarak iktibas edildiğini bilmekteyiz (Liu Mau-Tsai 2006: 239 v.d.). Eski Türkçe döneminin Türk Runikleri ile yazılı külliyatı içinde istişare ve öğüt vermeye işaret eden başka metin parçalarımız da vardır. Meselâ, Türk Kağanlığının ileri gelenlerinden Bilge İşbara Tamgan Tarkan'ın anıt mezar yazıtında, sağlığında erkek kardeşlerine ve oğullarına verdiği öğüt (Ongin Sağ 3/11) gibi Yenisey bölgesi mezar yazıtlarında da ölenin ağzından yapılandırılmış benzer öğütleri bulabiliriz. Aslında, kısalı uzunlu mezar yazıtlarını da dâhil ederek Tengrici Türklerle ait Türk Runikleri ile yazılı metinlerin istişare etme ve öğüt verme parçalarının söylem tahlili, “pragmatikolojik” açıdan bir incelemeyi beklemektedir. Ne yazık ki, son yıllarda - takdir edilmekle birlikte, bu alana ve döneme ilgi duyanların ilgisinin çoğu katkısız ve yenilik getirmeyen metin yayınları ile sınırlı kalması, tarihsel değişme süreçlerini anlamak ve hem kendi aralarında hem de başkaları ile karşılaştırmak için Türkçenin bu en erken özgün zeminini olabildiğince sağlam kurmayı geciktirmektedir. Türk filolojisinin pragmatikolojiye artacak ilgisi, hem metinleri daha iyi anlamamızı sağlayacak hem de Türk sosyal ve kültür tarihçilerinin daha doğru yorumlar yapmalarına yarayacaktır.

Tonyukuk yazıtı, hem ikili müşavere hem de müşavere içinde müşavere ve onun sonuçlarına dair zengin örnekler verir. T I 8-16 metin parçası kağan ve Tonyukuk arasında geçen ikili müşavereye örnekken (başkaları da vardır), T I 29-43 birbiri içine girmiş ikili ve çoklu müşaverenin bir örneğidir; Tonyukuk yazıtının T I 29-43 parçası, hükümdar, müşavir ve boy beğlerinin bulunduğu bir askeri sefer sırasında karşılaşılan kritik bir anı betimler ve çözüm için ileri sürülenleri, verilen kararı ve sonucunu anlatır. Bu Tonyukuk anlatısı bize bir istişarede etkisi olan veya niyet edilen eylemi inşa eden bir konuşma eylemi kalıbını ayrıntılı olarak veren ilk Türkçe örnek olduğu için de Türk pragmatikolojisi araştırmaları için önemlidir. Anlatıda sorun ortaya konur, çözüm önerilir ve kabul edilir. Bu diyalog yapısı istişare etmenin aslı karakteristiktir. Aşağıda, yazıtta askeri seferlere gerekçe hazırlayan başka benzerlerini de gördüğümüz T I 8-16'daki ikili müşavere örneği, anlatı ve konuşmalar arasındaki farkı göstermek için yazı karakteri ve noktalama işaretleri müdahalesi ile - yeniden yapılandırılmıştır. Metin ve çevirisini için bkz. Tekin (1994:5-9):

Yûsuf “kutlu olma bilgisi”ni yarattığı dört başkarakteriyle söylemiştir. Yûsuf eserinde kahramanlarının rollerini temsil ettiklerine uygun olarak tutarlı bir biçimde oynatır ve aynı tutarlılıkla tarafların etkileşim ve konuşmaları dâhil, onları tamamlayan her tür iletişimlerini sahneler. KB’de asıl karakterlerin etkileşimleri ya doğrudan, yani yüz yüze veya Kün Toğdı-Odğurmuş arasında birkaç kez olduğu gibi mektupla; uzaktan doğrudan iletişim şeklinde kurgulanmıştır. Böylece Yûsuf’un manzum eserinin ana kısmını birkaç mektup yoluyla olanlar dışında yüz yüze diyaloglar kaplar. Diyalog ortamlarının kahramanları birkaçı dışında³⁰ doğal olarak iki

İSTİŞARE	SORUNUN ORTAYA ÇIKIŞI	Ança olurur erkli Oğuz’duntan küreg kelti. To.I.G.2.9 Küreg sabi antağ : “Tokuz Oğuz bodun üze kağan olurtı,” tir . “Tabğaç’garu Kuu’nı Serün’üg idmiş, Kıtari’garu Tonra Eşim’ig idmiş. Sab ança idmiş: “Azkıra Türk [bodun?] To.I.G.3.10 yoniyur emiş. Kağanı alp emiş. Ayğucısı bilge emiş. Ol eki kişi bar erser, sini Tabğaç’ig ölürtçi,” tir men. “Öñre Kıtari’ig ölürtçi,” tir men. “Bini Oğuz’ug To.I.G.4.11 ölürtçik,” tir men. “Tabğaç! Birdin yen teg! Kıtari! Öñdün yen teg! Ben yırđında yan tegeyin! Türk, Sir bodun, yirinte idi yonmazun; usar, idi yok kışalıml” To.I.G.5.12 tir mân.”
	SORUNUN ORTAYA KONMASI VE ÖNERİ	Ol sabığ eşidip tün udsıkım kelmedi, küntüz olursıkım kelmedi. Anta ötrü kağanıma ötüntüm . Ança ötüntüm : “Tabğaç, Oğuz, Kıtari buçegü kabıssar, To.I.G.6.13 kallaçı biz. Öz içi taşın tutmuş teg biz. Yuyka erkli topulğalı uçuz emiş, yinçge erklig üzgeli uçuz. Yuyka kalın bolsar, topulğuluk alp emiş. Yinçge To.I.G.7.14 yoğun bolsar, üzgölük alp emiş. Öñre Kıtari’da, birye Tabğaç’da, kırya Kordanta, yırđa Oğuz’da eki üç biñ sümiz, kelteçimiz bar mu ne?!”
	ÖNERİNİN KABULÜ	Ança ötüntüm . To.I.G.8.15 Kağan[ım ben] özüml Bilge Toñukuk ötüntük ötüñçümin eşidü berti : “Kön’ünge uduz!” tid .
	SORUNUN ÇÖZÜMÜ	Kök öñüg yoğuru Ötüken yışgaru uduztum. İniğeg kölekin Toğla’da Oğuz kelti. To.I.G.9.16 [Süsi altı biñ] emiş. Biz eki biñ ertimiz. Sünüşdümüz. Tenri yarlıkadı; yañdımız. Ögüzke yañduk yolta yeme ölti kök. Anta ötrü Oğuz kopın kelti.”

³⁰ Metnin ikiden çok konuşurunun olduğu bir sohbet örneği, 1057-1061 arasındaki Ay Toldı’nın hastalığını teşhis için başına toplanan dört otaçının

kişiden ibarettir, fakat bu iki kişi her zaman aynı kişiler değildir. Birden çok katılımcının olduğu konuşma ortamlarında da konuşmalar aynı iki kişi arasında geçer; meselâ, muhtemelen Ögdülmiş'in de olduğu Kün Toğdı-Odğurmuş görüşmesinde Ögdülmiş konuşmaya hiç dâhil edilmemiştir. *Kutadgu Bilig* söylemini oluşturan diyaloglar Kün Toğdı-Ay Toldı, Ay Toldı-Ögdülmiş, Kün Toğdı-Ögdülmiş, Ögdülmiş-Odğurmuş, Kün Toğdı-Odğurmuş arasında cereyan eder. Biz bu diyalogları karakterlerin temsil ettiklerine dayanarak kısaca *kut* diyalogları, *köni törü/adalet* diyalogları, *ukuş/akıl* diyalogları ve *akıbet* diyalogları diye de adlandırabiliriz. Diyaloglarda Odğurmuş'un konuştuğu asıl başkahraman Ögdülmiş'se de, sahnede görünmeden önce, başlarda Kün Toğdı-Ögdülmiş diyaloglarında gıyabında konuşulmuştur (3147). Odğurmuş'un hükümdar Kün Toğdı ile ilişkisi başlangıçta karşılıklı mektuplarla sınırlıdır;³¹ ancak özellikle Ögdülmiş'in sözlü ısrarı ile hükümdar Kün Toğdı ve Odğurmuş arasında tek bir yüz yüze diyalog da sonunda gerçekleşir (5035-5445). Bu diyalog ortamında, Odğurmuş'ı Kün Toğdı'nın huzuruna götürüp takdim eden kişi olarak konuşmaya girmeyen Ögdülmiş'in varlığı da belli edilmiştir (5035), ancak Kün Toğdı-Odğurmuş görüşmesinin sonuna kadar, konuşmada araya giren veya konuşma sırası alan bir Ögdülmiş hiç görülmez; Ögdülmiş, Odğurmuş'un huzurdan çıkıp dağlara dönerken bir süre birlikte yürüyüp vedalaştıkları sahne ile yeniden ortaya çıkar (5446-5447).

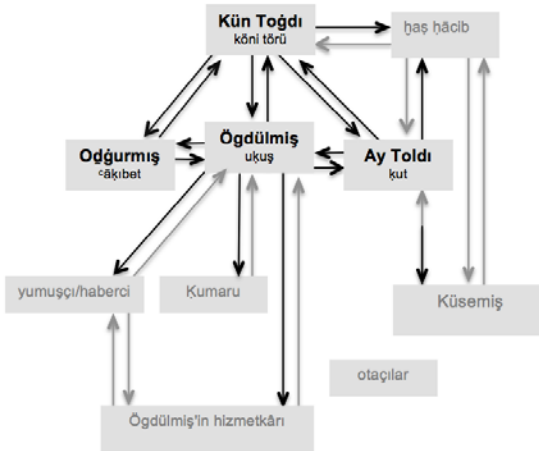
KB'in ikincil kahramanları Küsemiş ve has hâcibin içinde olduğu konuşma metinleri, Küsemiş'in Ay Toldı'yı hükümdara kabulü için aracı olduğu kısımlar ile has hâcib'in Küsemiş'e cevabı (509, 510), hâcibin hükümdar Kün Toğdı'ya Ay Toldı hakkında bahsedışı, Odğurmuş'un hastalığının Ögdülmiş'e haber verildiği kısımda haberci/yumuşçı ve Ögdülmiş'in hizmetkârı arasındaki konuşmalar, Kımaru'nun Ögdülmiş ile konuşmaları da diyaloglar hâlinde yer alır. Metnin ana olay örgüsünde ana karakterlerin yüz yüze ve mektup v.b. yolu ile, ikincil karakterlerin ana karakterler veya başkaları ile yaptıkları biri dışında hepsi ikili diyalog olarak inşa edilen konuşmalarının dağılımı şu şekilde de sıralanabilir:

kendi aralarında yaptıkları konsültasyon içerikli konuşmalarıdır. Otaçlardan ikisinin teşhis cümlesi doğrudan konuşma olarak sunulurken, diğer ikisi T3K anlatıcı ifadesi olarak verilmiştir.

³¹ 3187-3274 Kün Toğdı'nın I. Mektubu, 3714-3810 Odğurmuş'un Kün Toğdı'ya Cevabı Mektubu, Kün Toğdı'nın II. Mektubu 3896-3940. Bu mektuplar için ayrıca bkz. V. Nalbant (2013).

(a) Diyaloglar

Ana Karakterler	İkincil karakterler
<i>Yüz yüze/karşılıklı:</i> Kün Toğdı ⇌ Ay Toldı Ay Toldı ⇌ Ögdülmiş Kün Toğdı ⇌ Ögdülmiş Ögdülmiş ⇌ Odğurmuş Kün Toğdı ⇌ Odğurmuş <i>Uzaktan/Mektupla:</i> Ay Toldı → Kün Toğdı Kün Toğdı → Odğurmuş Odğurmuş → Kün Toğdı	<i>Yüz yüze/karşılıklı</i> Küsemiş ⇌ Ay Toldı Küsemiş ⇌ Has Hâcib Has Hâcib T2K ⇌ Ay Toldı T3K (cevap 558-560, 580) Has Hâcib ⇌ Kün Toğdı Odğurmuş'ın habercisi ⇌ Ögdülmiş'in hizmetkârı Ögdülmiş'in hizmetkârı ⇌, ⇌ Ögdülmiş Odğurmuş'ın habercisi ⇌ Ögdülmiş Kumarı ⇌ Ögdülmiş Otaçların konsültasyonu (1057-1059)

Şekil 1. KB'in baş ve ikincil karakterlerinin ana hatları ile yüz yüze konuşma trafiği.

İşaretler: Dikey ve yatay üstte duran oklar ile soldan sağa soldaki eğik oklar konuşmayı ilk başlatan tarafı gösterir; → yüz yüze veya mektupla diyalog olarak yapılandırılmış konuşmaları; siyah renk başkarakterleri, gri renk yan karakterleri gösterir.

Böylece Kün Toğdı ve Ögdülmiş, başkahramanların hepsi ile konuşan konumuna yerleşerek merkezde birbirlerine yaklaşırlar. Hükümdar Kün Toğdı ise hem asıl kahramanların hepsi ile konuştuğu hem de hemen her zaman konuşmayı açan ilk taraf olduğu için üst konuma yerleşir. Eserde farklı kişilerle konuşma trafiği en fazla olan başkarakter ise, Ögdülmiş'tir.

Eserin iç konuşmaları/iç monologları, başkahramanlardan Ay Toldı, Kün Toğdı, Ögdülmiş ile has hâcibe sınırlıdır. Bunlar 563. beyitte olduğu gibi anlatıcının takdimiyle başlayan 565-567. beyitlerde karakterin kendi kendine doğrudan konuşması olarak sürdürülen düşünce sunumları olarak da karşımıza çıkarlar (has hâcib). Başkarakterlerin doğrudan konuşma yapısındaki yüksek sesle veya sessiz olarak Tanrı'ya yaptıkları şükür ve yakarılarını ise iç diyalog olarak değerlendirmek mümkündür. Bizzat Yûsuf'un da kendi kendine demelerini görürüz, ancak bunlar ana kısımda değil, eserin başındaki mukaddime kısmında karşımıza çıkar. Eserin sonuna eklediği kasideler (E I, II, III) de Yûsuf'un kendi kendisiyle hesaplaşmaları olarak cereyan eden, fakat Tanrı'ya yakarıları da içeren iç konuşmalar hâlinde inşa edilmiştir. Onun ana kısmın sonlamasındakilerin aksine (6496, 6506, 6507), asıl metnin vezni ile yazdığı E III kasidesi, bâb başlığında da belirtildiği gibi kendi kendine söylenmiştir; okuyanı dışarıda tutar (6621). E III'te eserin yazım süresini ve bitiriş tarihini tekrar verdiği beyitler (6623, 6624) dahi onun bizzat kendisini tasdiklediğini gösteren beyitlerdir.

(c) Asıl karakterlerin iç konuşmaları veya iç monologları

Çerçeve Plan (Mukaddime)	Ana Plan (Âgâz-ı dâstân)	Hâtime (?) Kasideler I-III
şair Yûsuf	şair Yûsuf Ay Toldı Kün Toğdı Ögdülmiş Has Hâcib	şair Yûsuf

KB diyalogları, Fritz'in (1995: 474) "(i) alternatif/seçenekli stratejilerin seçimini içererek söz eylem sıralaması kalıpları, (ii) konular ve konu ağları, (iii) karakteristik ifade biçimleri, (iv) sohbet ilkeleri veya deyişleri" olarak sıraladığı diyalog biçimlerinin bütün temel görünümelerini kapsar. Kün Toğdı'nın diyaloglarında konuşmayı başlatan taraf her zaman Kün Toğdı'dır, ancak onun Ay Toldı ile olanların aksine Ögdülmiş'i hizmetine aldıktan sonraki diyaloglarında sözleri (soruları ve bazen kısa yorumları) daha az yer işgal ederken, Ögdülmiş'inkiler daha uzundur. Yine bu diyaloglarda Ögdülmiş, söyledikleri ile Kün Toğdı'nın izleyen sorusunun içeriğini

de çoğunlukla belirleyerek konuşmanın istikametini de tayin eden karakter olarak belirir. Böylece, Kün Toğdı-Ögdülmiş konuşmalarının çoğunda, konuşmayı başlatan taraf Kün Toğdı olsa bile diyalogun kontrolünü elinde tutan kişi Ögdülmiş'tir. Elbette Kün Toğdı'nın Ögdülmiş'le diyaloglarının içinde kontrolü elinde tuttuğu örnekler de vardır; bunların içinde en dikkat çekenleri onun Ögdülmiş küçükkken babası Ay Toldı'nın ölümü üzerine yaptığı ve himayesine aldığı konuşma (1548-1563) ile Ögdülmiş'in hükümdarın huzuruna çıkıp hizmetine girdiği görüşme (1581-1603), eserin sonlarına doğru, yakın akrabası Odğurmuş'un ölümü üzerine yastaki yetişkin Ögdülmiş'le yaptığı konuşmadır (6304-6339). Kün Toğdı-Ay Toldı diyaloglarında Ay Toldı için de benzer şeyler söylenebilir de, onların *kut* (XV.-XVI. bâblar) ve *adalet* (XVII.-XVIII. bâblar) üzerine konuşmalarının *kut* bahsinde, bir ara iletişimi zora soktuğu hâlde baskın ve konuşmanın yönünü belirleyen karakter Ay Toldı iken, *adalet* bahsinde hükümdar Kün Toğdı'dır. *Kut* diyalogunda Kün Toğdı, *adalet* diyalogunda Ay Toldı araya girip yeniden kendilerini gösterirler ve ya ana konuyla ilgili ya da bir önceki sorunun cevabının tetiklediği yeni sorular sorarak, yeni alt-konularla konuşma konusunu daha açarlar veya değiştirirler. Bu diyalogların her ikisinde de böyle araya girişlerin sıklığı dikkat çekicidir. Bu muhatabın hâkimiyeti bütünüyle hatibe vermek istemediğinin de bir işareti sayılabilir. Kün Toğdı-Ay Toldı diyaloglarında hangi taraf soruyu yönelten olursa olsun, bu sorular cevapsız veya yorumsuz kalmaz; yani soruya cevap verenler bilen, soranlar verilen cevapları kritik eden, değerlendiren kişiler konumundadırlar: Ay Toldı “kut”u, Kün Toğdı ise “adalet”i bilmektedir. Eseri bitiren en sondaki başı eksik Kün Toğdı-Ögdülmiş konuşmaları ise (6352 v.d.), soru-cevap yoluyla üretilmiş bir diyalogu değil, konuşma konusunda aynı görüş ve düşünceye sahip, birbirlerini onaylayan, diğerinin görüş ve düşüncelerini kuvvetlendiren ve ileriye götüren bir “monolojik diyalogu”³² tanıklar. Tartışmanın veya soru-cevabın olmadığı bir son, eserin bittiğinin de habercisidir.

Kün Toğdı-Ögdülmiş diyaloglarının sıra alma aralıklarının nispeten kısa olanlarından, bilgi edinmeye meraklı ve öğrenmeyi samimî olarak isteyen bir Kün Toğdı profili çizilmiştir. Bu Yûsuf'un *Kutadgu Bilig* öğretisini öğretmeyi hedeflediği muhatabının/ muhataplarının kimliğine uyum sağladığı için şaşırtıcı değildir. Böyle konuşma anlarında Kün Toğdı kısaca soru sorar, Ögdülmiş'in sözünü keser, anladığını söyler ve hemen ardından tekrar ilişkili bir soru sorar. Kün Toğdı, 'zor' veya 'önemli' soruları (1904, 1930 v.b.) ile Ögdülmiş'i sıkıştırabilir de. Öyle ki, XXVIII. bâbla başlayıp

³² Bkz. Fishelov (2014:24), ayrıca bu yazının 35. dipnotuna.

XXXVIII. bâbla biten Ögdülmiş'in seyrek kesilen uzun konuşmalarını hazırlayan diyalogun hemen başında "soru sorma-cevap verme",³³ buradan hareketle "konuşma-dinleme" eylemleri hükümdar ve Ögdülmiş arasında karşılıklı kritik de edilmiştir:

- Ögdülmiş "Sormak kolay, fakat cevabı güçtür." (1907/1)
Kün Toğdı "Sorana muhtaçtır; kendisi bilmediği için, bunu karşısındakine sorar." (1909)
Ögdülmiş "Dinlemek söylemekten daha iyidir, ... Söz söyleyen canını üzer; dinleyen ise rahat eder ve vücudunu semirtir. Tecrübesi olan hakim ne der, dinle: çok söz söylememeli, daha çok dinlemeli ve düşünmelidir. İnsan dinlemekle âlim olur: çok söz söylemekten insanın başı gider. Dinlemek kulak için zevktir; çok söz söylemekte fayda yoktur. Söylenmeyen söz som altın sayılır; ağızdan çıkınca, bakır olur." (1911-1916, Arat II)³⁴

³³ KB'de soru (sorma):cevap (verme) sözcükleri aralarında kullanım incelemelerini barındırarak *ayıt-, sor-yanut bër-, aytığ:yanut, cevâb'dır*. Buddhist metinlerde, şüphe yanında adı soru için yüksek sıklıkla kullanılan *sézik*, KB'de emin olunamayan durumlarda, ikilemleri barındıran 'şüphe' için kullanılmıştır (3823), fiili *sézik tut-tır* ve eserde geçtiği her yerde tersi için 'emin ol!' anlamında, *sézik tutma(gıl)* olarak kullanılmıştır (4256, 5408). *Sézik* sözcüğünün olumsuz *séziksiz*, bir örnek dışında (2878), fakat o da diğerleri gibi zarf görevinde - her zaman 'hiç şüphesiz' anlamında (10, 1502, 3720, 4214, 4404, 4911, 6428) çoklukla tek başına veya ya *ok/ök* (4214), *ma* (1502, 4404) gibi parçacıklar ya da *bilir sen* (2593), *kör* (1753, 3621, 5340) gibi söylem işaretleyicileri ile söylenenin kesinliğine dair kişisel değerlendirmeyi bildiren bir epistemik işaretleyici işini görür.

4911 havâ nefis yağı ol *kalı bulsa* küç / *vetürgev séziksiz* şaşa eski öç
6428 *kalı* biz kişi *ersemiz* ay böğü / *olarig séziksiz* firışte *tégü*
3720 bir *ol* bar *séziksiz kalı* kaçasız / *könülde* yırak *tutú* okşağ meniz
10 *séziksiz bir ök sen* ay menü açu / *katılmaz karılmaz* sakışka saçu
4214 yana umduçı birle *bolma* yağuk / *séziksiz* şaşa bu yağı *bolay ok*
1502 şaşa *ma séziksiz* bu öd *kelgü ol* / *osal bolma* âhır öztün *ölgü ol*
4404 şaşa *ma séziksiz* kerek bu kişi / *étirse* anın ötrü boğuzun işi
2593 *bilir sen séziksiz* ajuñ begleri / *yalawaç idur* êldin êlke eri
3621 *séziksiz ölür kör* tiriğ boldaçı / *kayı* kün ölüürğ yok ol bildeçi
5340 uluğ toy bakıp *kör yaturlar* küdü / *okır* bizni barga *séziksiz* udu
1753 bütün buldı ilig *kör* ögdülmiş / *séziksiz* köni tęp negü kılması

³⁴ Biz *yalawaç/elçi* töresinin Ögdülmiş'e anlattırıldığı bâbda da *ög/akıl* ve *uğ-/anla-* arasındaki bağın tekrar kurularak erdemli olmaya dair sözü nakledilen *kök ayuğ*tan hemen sonra bir elçinin en önemli vasıflarından birinin sorulan soruya doğru cevap vermek ve bunun için de sözden anlamak ve hazırcı cevap olmak gerektiğini öğreniyoruz (2648).

Yine Ögdülmiş-Oğğurmuş diyaloglarından XLVII. bâbla başlayıp LXVI. bâbın sonuna kadar süren (4031-4679), Ögdülmiş'in beğlere hizmet etme töresi ile hükümdarın hizmetindeki erat ile nasıl geçinileceğini ve toplum içine nasıl karışılacağını anlattığı bâblarda münzevî Oğğurmuş, ancak başlarda birkaç kez (4159-4164, 4314-4317), sonlarda da bir kez (4567-4572) soru soran olarak kendini gösterebilmiştir. Bu kısımlar bütün bu bilgilere, usûl, esas ve töreye hâkim ve bunları tecrübe eden Ögdülmiş'ten bilmeyen Oğğurmuş'a yönelen ve elbette zamanın bütün okur/dinlerine de hitap eden uzun, kesintisiz konuşmalarıdır.³⁵ Bu bâblarda, karşımızda, başlangıçta ne söylediler birbirlerini memnun etmeyen, ancak sonunda dinleyerek öğrenip anlamaya ikna olduğunu anladığımız, Ögdülmiş'in uzun ve neredeyse hiç kesilmeyen konuşmasını hazırlayan münazaradaki (XLVI. bâb, 3971-4030) Oğğurmuş'ın aksine, Ögdülmiş'i "sakin ve sessiz" dinleyen bir "bilmeyen" Oğğurmuş vardır. Bu "sessiz" dinleyişin, onay almadığı izleyen bâbda Oğğurmuş'ın ilk cümlesiyle ortaya çıkar ve bu kez Ögdülmiş, elbette eserin genel okuru/dinleri de, hayat felsefesinde kararlı bir Oğğurmuş'ın uzun ve muhatabınca hiç kesilemeyen karşı-söylemini okur/dinler (LXVII. bâb, 4680-4873). Bu karşı-söylem, onun Ögdülmiş karşısındaki zaferinin ilanıdır; Yûsuf, bunu Oğğurmuş'ı anlayan Ögdülmiş'e kısaca söyler (4874-4880). Akıllı temsil eden Ögdülmiş, bu karşı-söylemi "akıl"la dinlemiş, aynı zamanda, kendi söyledikleri ile karşılaştırarak kritik etmiş ve tartışmayı artık sürdürmeyerek kendi sözünü kesmiştir: *eşittim sözünü öğün tıhladım / sözüm kestim emdi sözüz teñledim* (4875). Biz bu cümlelerden "derin konularda birbirlerine söyleyecek sözleri olan katılımcıların dikkatli dinleme faaliyetine eşlik eden zihinsel eylem"lerine Eski Türklerin *teñle-* 'hr. denkleştirmek'; böylece tam burada olduğu gibi 'usa vurarak karşılaştırmak suretiyle yorumlamak'

³⁵ Böylece, özellikle Ögdülmiş'in Kün Toğdı ve Oğğurmuş ile yaptığı uzun, hiç kesilmeden süren böyle konuşmaları (Kün Toğdı-Ögdülmiş XXVIII-XXXVIII; Ögdülmiş-Oğğurmuş XLVII, XLIX-LXIII, LXV-LXVI gibi), hem biçim hem de işlevce diyalog olan bir "saf" diyalog kategorisine girer gibi gözükürler. Ancak, Ögdülmiş-Oğğurmuş diyalogları taraflar arasında belirgin görüş ayrılıklarını güçlü bir biçimde gösterdiği, "münazara"ya ve karar vermeden veya bir sonuca varmadan önce dikkatli bir biçimde düşünmeye yol açtığı için, Kün Toğdı'nın soran, fakat hiçbir aykırı görüş veya itiraz yöneltmeyen, daha çok dinleyip onaylayan konumunda olduğu Kün Toğdı-Ögdülmiş diyaloglarından ayrılır. Bu yönleri ile Kün Toğdı-Ögdülmiş diyalogları Fishelov'un terimleri ile biçimce diyalog, fakat işlevce/ruhça monolog olan "monolojik diyalog"la daha çok yerleşirken, Ögdülmiş-Oğğurmuş diyalogları "saf" veya "diyalektik" diyalog kategorisinde değerlendirilebilir. Bu kavramlar ve iki durum çalışması için bkz. Fishelov (2014: 23-40, özellikle 23-25), ayrıca bkz. Fishelov (2010: 3-29) ve Fishelov 2013.

dediklerini de anlıyoruz. Bu bakımdan eserde bu fiil yerine, KB'in asıl konuşur karakterleri arasında konuşanı keserek çoklukla *uktum* “anladım” ile başlayıp tartışmasız, çatışmasız süren diyaloglarında *uk*-fiilinin alıcısı bakımından değeri, söylenenlerin içeriğini ayırt edip seçerek konuşurun kastettiği şekliyle anlaşılmasını istediği sonucu çıkarmış olmasıdır. Eserde, olumlu geçmiş zamanlardaki *uk*- hem söyleyen hem de dinleyen açısından söylenenlerin içeriğinin doğru olduğuna bir inancı ve ardından tasdiki de gösterir. Sonuçta Kün Toğdı'nın, Ay Toldı ve özellikle Ögdülmüş'le konuşmalarında onu ara ara kesip ilişkili yeni alt-konulara götüren *uktum*'larını böyle anlamak gerekir.³⁶

³⁶ Aşağıdaki örnekler, doğru olduğunu bilip inandıkları şeyleri söyleyen konuşurları dinleyenlerin olumlu *uktum*'lu tepkilerini, onların da söylenelere samimi olarak inanıp kabul veya tasdik ettiklerini gösterir.

(1)
(Ögdülmüş) “Bu erdi, ay ilig, meniñ bilmişim. Munukı ötüdüüm, saña ukmuşım.” (2174)
İlig aydı: “Uktum, köni sözledin. / Kereki bu erdi, bilig yazmadın.” (2175)

(2)
(Odğurmuş) “Bu erdi, ay ilig, meniñ bilmişim. / Saña sözledim men negü ukmuşım. ...” (5391)
Bu sözler eşitti, ilig yığladı. / Ayur: “Ay Odğurmuş kişiye keği
Men emdi bilindim; açıldı közüüm. / Mëni otkā atmış meniñ bu özüüm.” (5398-5399)

Söylenen doğru şeylere inanmanın, kabul ve tasdik etmenin veya aksinin sebebi sırasıyla aklın/ög yetmesi veya yokluğudur (1, 2), çünkü insan aklıyla ve gönlüyle anlar (3, 4). Yūsuf'un aşağıdaki sözleri bunu iyi anlatmaktadır:

(1) negü tēr eşitgil ögi yetmiş er / ölümüg ölürde oza ukmuş er 1475
(2) negü tēr eşitgil bilir kök ayuk / bu söz ukmasa er anın ögi yok (2644)
(3) munı ma ayu bër maña sen bu kün / negü teg katılgu ukayın ögün (4164)
(4) topık yastadıñ emdi oldurğuka / ne oldurğ yeri bu ma köñlün uk a (647)

Hakiki/Gerçek olanı bilemeyen ise sonuçta şüpheye düşer ve *ukumaz*/anlayamaz (5), zira anlaması olan anlar, bilgisi olan bilir (6) ve inanır (7). Hata ve kusurların ne olduğunun anlaşılması, bilinmesi de ancak anlama ve bilme ile mümkündür (8).

(5) bilümese emdi bu tã-at çını / kayu tã-at erki ukumaz munı (3990)
(6) ukuşluğ ukar ol biliglig bilir / ... (155, 6430, 6490)
(7) negü ol munıñ ma'nisi ay maña / bileyin ukayın büteyin saña (729)
(8) müni bar mu yalñuk anı sözlegü / ukuşluğ ukar mu bilir mü negü (908)

Bilindiği gibi eserde Ögdülmüş *ukuş*'u temsil eder. Sözcüğün türetildiği *uk*- fiili Tengrici Türklere ait Türk Runikleri ile yazılı metinlerde henüz tanıklanmamıştır, ancak *kör*- (Kül Tegin G 11, 12, 13; Bilge Kagan Kuzey 8, 15), *yañıl*- (Kül Tegin D 18-19; Bilge Kagan D 16), *ö*- 'düşünmek' (Külü Çor

28), *bil-* (Küli Çor 28) gibi ilişkili veya karşıt ilişkili zihni/*mental* fiillerin varlığı dikkate alındığında *uğ-* fiilinin de söz varlığında olması gerektiğini düşünmemek için sebep yoktur; Türk Kağanlığının *ayığması*, *bilgesi* ve *çabısı* Tonyukuk'un adında ise bu fiilin olup olmadığı kesin belli değilse de, onun kimlik ve kişiliğine çok yakışmaktadır. *uğ-* fiili ilkin *bil-* ile birlikte Maniheizt Türklere ait metinlerde yan yana tanıklanmıştır (ED 77b-78a). KB'de Ögdülmiş'in temsil ettiği *ukuş* adı *er* *erken* İslami muhitin bu önemli eseri ile onun çağdaşı DLT'de geçer. Kaşgarlı, sözcüğü Arapça *fıtna* (42, *ukuşluğ* 85 *fağın*) ile karşılamıştır. DLT'de *uğ-* fiilinin Arapça karşılığı da bu Arapça sözcüğün fiilidir (*fağına*, 92). Bu fiil ve onun fiil müştakları DLT'de Arapça *fahima*, *'arafa*, daha geç metinlerde Arapça *fahima*, *'arafa* ve *'alima* için de kullanılmıştır (ED 78a, Dankoff-Kelly 1985 III: 54). KB'in sıklığı en yüksek sözcüklerinden biri olan *uğ-* fiilinin hem fiil hem de onun ad müştakları, Buddhist muhitin Türkçe metinlerinin söz varlığının da sıklığı en yüksek olanları arasındadır. Bu Türkçe metinlerde KB ve DLT'de gördüğümüz *ukuş* yerine, mastar eki *-mak* ile kurulmuş *ukmak*'ı buluruz. Hochzeit 13'deki naşirinin yorumsuz bırakıp Erdal'ın *ärk ukuşluğ ärip* okunup 'having power and intelligence' olarak anlaşılmasını önerdiği (1991:271) tanık dışında, *ukuş* Türkçe Buddhist metinlerin tercih ettiği bir sözcük değildir, *ukmak*, Türkçe Buddhist metinlerde *abhisamaya* 現觀, *jñāna* 智, *pratisamvid* 知 v.b. için bir teknik terimdir. Her ne kadar bu, *ukuş*'un İslami muhit dışındaki Türk muhitlerinde günlük dilde ve belki öğreti-dışı metinlerde olmadığı anlamına gelmesinde de, *ukuş*'un aklı önceleyen KB'de yalnızca bir kez (148) geçerken, *ukuş*'un KB ve DLT'de sık geçmesi onların Hakaniye Türkçesinde görülmeye başlayan yeni sözcükler/*néologisme*'ler olabileceğini de akla getirmektedir. Yine Buddhist metinlerde, KB'de olduğu gibi *bilig*'in, daha özelleşerek *bilge bilig* 'hikmet'in (= Skr. *prajñā* 智) nasıl doğduğunun tartışıldığını biliyoruz. Özellikle *Abhidharma* literatürünün *dhātu* bahislerinde (*bilge*) *bilig*'in *ukmak* ile ilişkisi ayrıntılı olarak tartışılmış ve Buddhizm dışındaki dinlerdeki anlayışları da kritik edilmiştir. Bu kritik edilen inanç sistemleri arasında, *nirvāna*ya ulaşmaya kadar doğma-ölme akışının devam ettiği Buddhist inancın aksine, "bu dünya-öte dünya" dikotomisiyle kurulan ve bu dünyaya tek bir doğumla doğan insanın beden öldüğünde bu dünyayı terkeden ruhuyla ancak öte dünyada tekrar dirileceğine dair İslam inancının da, meselâ Stihramati'nin Vasubandhu'nun *Abhidharma-kośa*'sına yazdığı tefsirinin günümüze ulaşan Türkçe versiyonunun *Dhātu-kośa* 'Ursullar Bölümü'nde toprak-su-rüzgâr-hava'dan oluşan Dört Anasır da dâhil uygun terminoloji ile tartışıldığını bulmaktayız (Abhi A 01 DK-VakkKBhāṣya-Stihramati, 139a14-139b-140a3, British Museum Or. 8212-75 A, Tekin 1970). Yūsuf'un *bilig* ve *ukuş* tanımı ve kritiklerini Kün Toğdı'ya anlamlı sorular sordurarak Ögdülmiş'e yaptırmış olması, onun Erken Müslüman Türklerin söz varlığında gördüğümüz ve hiç şüphe yok ki, Buddhist Türkçesinin mirası olan *tadu*, yani *dhātu* yanında, hem *bilig* hem de Buddhizmin anladığı şekliyle *bilge bilig* hakkında bilgi sahibi olduğunu gösterir. Eser, Buddhist Türklerin *jñāna* için yarattığı *ukmak* yerine, neden Müslüman Türklerin *ukuş* terimini yarattıkları veya bilinçli olarak kullanımını tercih ettikleri hakkında da fikir veren birincil bir kaynaktır. Buddhist metinlerdeki *uğ-* ve müştaklarının bağlamları ve onlarla dizilen *bil-*, *kör-*, *eşit/d-*, *büt-*, *bütün*, *yaru-*, *yaruk* *yaşuk* gibi sözcüklerin KB'le ne kadar uyum sağladığını incelemek, bu tür idrak, duygu, algı ve bilgiye dayalı

Hem ana karakterlerin hem de ikincil karakterlerin konuşma anında veya geçmişte kendilerinin veya muhataplarının veya başkalarının söylediklerine yaptıkları 'iktibaslar', doğrudan konuşma yapısında olduğu gibi dolaylı konuşmalar veya anımlar olarak da görünür. KB'in asıl karakterlerinin konuşmalarında, tarafların söylediği şeyler, onlardan biri tarafından nakledildiğinde veya zikredildiğinde kısmî, sıkıştırılmış, örtülü, eksik ve eksilti olarak görülebilir. Mesela, Ay Toldı'nın kendi tabiatını ve vasfını anlattığı XV-XVI. bâblardaki "kut" söylemine ve konuşma akışında cereyan eden olaylara, birkaç gün sonra aynı taraflar arasında gerçekleşen XVII-XVIII. bâblardaki konuşmada Kün Toğdı hükümdarın "adalet" söyleminde yaptığı atıf, ancak birkaç beyitten ibaret (793-797) olup Ay Toldı'nın "kut" olduğu söylemi, doğrudan konuşma yapısında *Sen aydın maña "kut men bilgil / meni saña ukturu kıldım uqğıl munı"* "Sen bana "Ben kutum, beni tanı; sana anlatmak için yaptım, bunu anla!" dedin." (796) olarak çok kısaltılmış hâlde nakledilmiştir. Bu türden kısaltmalar KB'de daha çok konuşan tarafların aynı olduğu durumlarda dikkati çeker.

Asıl karakterlerin münazara veya istişare, müşavere tarzındaki aynı konuşma zamanında veya daha sonraki konuşmalarında birbirlerine yapmış oldukları atıfların bu türden kısaltılmış, eksiltmeli, kısmî veya eksik olmalarının sebebi, ister yazarın murat ettiği okuru/dinleri, ister metinden kendi istediği söylemi üretecek aktüel okuru/dinleri, isterse de metnin konuşan tarafları açısından olsun, konuşanların bu söylemlerinin daha önce tam olarak okunmuş/dinlenmiş veya söylendiği sırada işitilmiş oldukları içindir; bunlar hem katılımcılar hem de okur/dinler için *eski bilgidirler*. Ancak Ödğürmiş'in hastalandığı haberini Ögdülmüş'e götüren *yumuşçı*'nın Ögdülmüş'in hizmetkârına söylediği sözlerin hizmetkâr tarafından Ögdülmüş'e naklinde küçük, önemsiz değiştirmeler görülsün bile, içeriği değiştirmeyen böyle nakiller (5955 vd.) Ögdülmüş için *yeni bilgi* değerinde olduklarından eksiksiz bir

zihni faaliyetlerin ve bunların sonuçlarının farklı sosyal muhitlerde hangisinin nasıl ve ne kadar korunduğunu anlamak ve/veya uğradığı değişimlerin saiklerini kavramak için önemlidir. Dil biliminin, özellikle toplum, anlam ve idrak dil bilimi disiplinleri ile toplum bilimi, felsefe ve ilahiyata kadar uzanan bir hatta türlü disiplinlerin bakış açılarıyla bu türden konuların Türkçede yazılıp tartışılması, elbette Bugünkü Türkçenin felsefe ve bilim dilinin gelişmesine sonsuz katkı sağlar. *Buddhist muhitteki bu tür bir eyleme geçen Türk entelektüel faaliyetini, 11. yüzyıl Müslüman Türk muhitinde bilge, böğü ve devlet adamı uluğ has hâcib Yūsuf, bu "büyük kitap" ile başarmıştır.*

biçimde³⁷ hizmetkârın kendi sözcükleriyle dolaylı olarak verilir. Bu türden örnekler Yûsuf'un olay örgüsünü karakter odaklı inşa ettiğini gösterir.³⁸ Bu nakiller, diyalog sırasında asıl veya ikincil kahramanların birbirlerinin veya kendi söylediklerinin nakilleri ile diyalogdaki konuşanlardan birinin gıyabında yapılmış konuşmalarda onun ve diyalogun diğer konuşurunun söylemiş olduğu söylem veya bildirimlerine ait nakillerdir ve bunlarda kullanılan söyleme fiilleri *çoklukla* konuşma anında söyleyene ve muhabata göre değişerek Belirli Geçmiş Zamanın T1K *aydım* veya T2K *aydın*, T3K *aydı* ... *tép* içine çevrelenerek çekimlenmiş *ay-* 'söylemek' ile birkaç *tëdim*, *tëdiş* çekiminde tanıklanan *të-* 'demek' fiilleridir.³⁹

Ödğürmiş'in Ögdülmüş'le münazara kıldığı XLI. bâb, tarafların söylemleri ile çekişmelerine (karşıt dilsel etkileşimlerine) sahne olduğu için, aynı konuşma zamanında birbirlerinin söylediklerini nasıl alıp/alımlayıp, söyleyene nasıl yapılandırarak tekrar etiklerini tespit için karakteristiktir. Aşağıdaki örnek parçada, Ögdülmüş'i paylayıp azarladığı cümlelerle biten cevabında Ödğürmiş,

³⁷ Taraflardan biri için *yeni bilgi* değeri taşıyan sözlü haberlerin iletilmesinde elçi veya habercinin haberi eksiksiz aktarmasının ne kadar önemli olduğu (3816-3820), Ögdülmüş'in haberleşen Ödğürmiş ve Kün Toğdı'ya birbirlerine söyledikleri sözleri eksiksiz aktardığını her seferinde belirtmesi ile (3849, 4900) de görülür. Yûsuf bize iletilmesi istenen sözlerin "emanet" telakki edildiğini de öğretiyor (1503, 3278, 3816, 3820, 3834, 6184 *söz(üg) tutuz-*). Bunlardan günlük hayatta da iletişimin ahlâkî kurallarının çizildiği sonucunu çıkarabiliriz. Yûsuf'un hem sözlü hem de yazılı elçilikleri anlattığı bâblarda (XXXIII, XXXIV) ise -kasıtlı veya istemeyerek- eksik veya hatalı sözlü ve yazılı iletişimin doğurabileceği olumsuz sonuçları öğrenmek mümkündür.

³⁸ Düz yazı kurmaca üslûpta karakter ve karakter sunumu hakkında bkz. Leech ve Short (2007:296-298).

³⁹ KB'deki baş ve ikincil karakterlerin konuşmalarında tarafların birbirlerinin söylediklerine veya konuşanın gıyabında yaptıkları atıflara dair örnek olarak bkz. *ay-*: *aydın*: 796, 981 (Kün Toğdı Ay Toldı'ya), 3161 (Kün Toğdı Ögdülmüş'e), 3335, 3646 (Ödğürmiş Ögdülmüş'e); 5962/2 *aydı* (Haberci, Ödğürmiş'in Ögdülmüş'e gıyabında); 3865 *aydı* ... *tép* (Ögdülmüş Kün Toğdı'ya Ödğürmiş'in); 5955 *aydı* ... *tëyü* (Ögdülmüş'in hizmetkârı Ögdülmüş'e habercinin söylediği) v.b.; *të-*: *tëdiş*: 3349, 3392 (Ödğürmiş Ögdülmüş'e Ögdülmüş'in söylediğini), 3423 (Ögdülmüş Ödğürmiş'a Ödğürmiş'in söylediğini); 3864 *tëdim* (Ögdülmüş'in Ödğürmiş'a söylediğini Kün Toğdı'ya); 5959 *aydı* ... *aymışın* ... *F-mışın* dolaylı konuşma (Ögdülmüş'in hizmetkârı habercinin sözünü Ögdülmüş'e) v.b.

Metinde hem *sözle-* hem de *të-* için en dikkat çeken özellik karakterlerin diyaloglarında bu fiillerin *ay-* fiilinde olduğu gibi anlatıcının doğrudan konuşmayı takdim eden fiili olarak kullanılmamış olmasıdır. *të-* ve *sözle-* fiilleri sonda gelerek doğrudan veya dolaylı konuşma yapısında kurulmuş sözleri nakletmeye yaramışlardır.

Ögdülmiş'in söylediklerini veya söylediklerinden çıkardığı sonuçları ya *Bu "yalnız turur sen" tediñ* (3349), "*Negü asğı bar?*" *tép ayur sen* (3356) gibi doğrudan konuşma olarak ya da daha çok *özüm ka қадаştın нече аdırılıп* (3336), *men uluş kend қоđup* (3347), *ağıр yük yüdüp kişide öñin boldum erse* (3347-3348) gibi Ögdülmiş'in daha önemli ve öne çıktığını düşündüğü ifadelerini aynı veya yakın sözlerle yan cümlecikler hâlinde yapılandırarak *zikretmiştir*. Bir yandan Ögdülmiş'in en önemli gördüğü cümlelerinden çıkardığı sonuçları Ögdülmiş'in doğrudan sözleri olarak tekrar Ögdülmiş'e yöneltmek suretiyle sohbetin gerilimini yükselten, bir yandan da kendi sözcükleri ve/veya gramatikal yapısı içine gömerek önemsizleştirip, yani bizzat kendi yorumunu katıp arkaya iten Odğurmuş, Ögdülmiş'i ve okuru/dinleri hemen izleyen kendi söyleyeceklerine yöneltip odaklandırmış ve fikirlerine ağırlık kazandırmıştır. Bu cevapta dikkatimizi çekmesi veya tekrarlanması gereken bir başka husus, Odğurmuş'un "*Negü asğı bar?*" *tép ayur sen* (3356) ve *kişike қатılмақñı өгдүй қадаş* (3363) cümlelerinde Ögdülmiş'in düşünce sunumlarının Odğurmuş tarafından nasıl yorumlandığı ve muhatabına bunları nasıl yansıttığıdır. Odğurmuş, ilkinde, Ögdülmiş'in bu sözcüklerle söylemediği düşüncesini daha çok cevabı belli bir retorik soru işlevi yükleyerek "*Negü asğı bar?*" şeklinde doğrudan söz olarak yapılandırmıştır. İkincisinde ise, Ögdülmiş'in yalnızca Odğurmuş'ı merkezine alarak yaptığı ve duygu yüklü cümlelerle de güçlendirilmiş bütün konuşmasının içeriği genelleştirilmiş, Ögdülmiş'in bu sözleri *kişike қатılмақ* 'topluma, insan içine karışmak' düşüncesinin övgülü bir ifadesinden ibaret olduğu şeklinde yorumlanmıştır. Odğurmuş *ög-* 'övmek' fiiline de yüklediği bu ironisi ile, böylece *kendi* dönüşlülük zamiriyle güçlendirerek *Ben*'i merkezine aldığı, Ögdülmiş'i suçlayıcı, ağır ve neredeyse azar dolu cümlelerine yol açabilmiş olmalıdır.

Öğdülmiş (3326-3333)	Odğurmuş (3334-3366)
Yana aydı Öğdülmiş: "Uş bu özüm / saña kağgura tilde kesmez sözüm: (3326) I. Uluş kendni koddun yakın ka kadaş. / <u>Kişide yıradın bilış yok adaş.</u> <u>Ağır yük yüdüp bu özün valnuzun.</u> / <u>yalın aç yorur sen.</u> <i>ne yunçig özün!</i> Kağaş köñli barça saña kağğurar, / körü ıdsa bulmaz köñül yêlgürer. (3327-29) II. Apa oğlanı barça yalnız umaz. / <u>Özün munda valnuz</u> kalı iglemez?! (3330) Bu kağğu mēni ewde yatğurmadı, / saķınç kağğu birle özüm umadı. (3331) III. Saña ok tōrūtmedi Tenri tamuğ. / <i>saña aymadı bu .azābıg kamuğ.</i> <i>Negü ol? Nelük munça emger özün?</i> / Maña belgülig ay, bileyin sözün!" (3332-33)	Yanut bērdi Odğurmuş aydı bu söz: / "Eşittim. Eşitgil cevāb bērsü öz. (3334) Bu söz kim sen aydın, "Bağırsaklık ol / kağaş belgüsü hem yağuk yaklık ol. (3336) Kağaş kağğuların kağaş yēmese, / adın yat kaçan yer kağaş bolmasa?!" Ia. Özüm ka kadaştın neçe adrılıp / nelük turğay erdim bu yērke kelip: Baķa kördüm emdi dīnin yêgliki, / bu yērde köründi özüm yêgliki. Anın keldim emdi bu yērke turup, / bayat tapğı kılsa men yalnız bolup. Bu dūnya işiñe katılmış kişi / kılumaz tapıg birle .uķbī işi (3337-40) ... Ib. Bu yanlıg üçün men uluş kend kodup / bu yērke sığındım, <u>ağır yük yüdüp.</u> <u>Kişide önin boldum erse kalı</u> / <u>kuruğ sözlemez men ne</u> "aybet tili. (3347-3348) II. Bu "Yalnız turur sen" tēdin ay kağaş! / Bayat yādı eş tap maña, ay adaş! (3349) Ic. Yakın ka kadaştın yırak .boldukum: / <u>olarka toğurmadım</u>⁴⁰ <u>açım tokum.</u> (3350) ... III. "Negü aşğı bar?" tēp ayur sen tapuğ: / Tapuğ kulluk ol, kulķa açtı kapuğ. (3356) ... I-III. Kişike katılmaķnı öğdün kağaş, / <i>negü teg katılgu yā bolsa adaş?</i> Maña kelmışinde berü men bu kün / tapuğdın kesildim, <i>baķa kör öğün!</i> <i>Tek ök bir saña öz katılmış üçün / yası munça erse, küçeme küçün.</i> Özüm kirse emdi kişiler ara, / kaçan tegge elğim tapuğķa kör e?!" (3363-66)

⁴⁰ Bu kısımlar A'da yoktur. *toğurmadım*'ın t-'si hem B hem de C'de y- olarak yazılmıştır. Arat'ın *toğur-* olarak düzeltilmesini krş. 4794 *toğgu açım tokum* ile.

Aşağıdaki parça ise, Ögdülmiş'in hükümdara Odğurmuş'la aralarındaki münazarayı ve edindiği izlenimi beyan ettikten sonra, bu uzun münazaranın sonunda ona söyledikleri ile Odğurmuş'ın sözlü tepkisini, hükümdar Kün Toğdı'nın sorusuna karşılık olarak tekrar nasıl yapılandırıp ilettiğini/naklettiğini göstermek için seçilmiştir.

I Ögdülmiş-Odğurmuş Görüşmesi	II Kün Toğdı-Ögdülmiş Görüşmesi
Yanıt bérdi, Ögdülmiş aydı: “Sözün / eşittim, negü sözledi söz özün, bitidin bitigke yanıtı bitig. Maña bér, béréyin ay bilge tetig! Velikin sezikim bu ol, ay қадаш! / <u>İlig kılmağay kör seni özde taş (1).</u> <u>Yana mu meni idğay erki ilig /</u> <u>okıgılı yandru, ay kılkı silig! Yana</u> <u>yandru terkin meni idğa ol! (2) / Eger</u> <u>barmasa sen (3), köñül kodğa ol!” (4)</u> (3821-25) Yanıt bérdi, Odğurmuş aydı: “Kadaş, / bu söz sözlemegil; köñül bolğa baş! <u>Özüm barğu ermez bu</u> <u>yerdin narı, (5) / özün emgetip</u> <u>kelme yandru berü! (6.1) Tilep</u> <u>bulmağın neñ tilese yawuz; yorumağın</u> <u>söz sözlese sen uçuz. (7.1) Negü tər</u> <u>eşit emdi bilgi koyuğ, / sınaq bilgüçi</u> <u>edgü isiz kamuğ: “Kölüp bėrmegü</u> <u>neñni kolma küçün, tilep bulmağın</u> <u>neñ tileme küçün! (7.2) Yorıp</u> <u>tegmegü yerke barma yaqar! / Kalı</u> <u>bardın erse, öz emger küçün.” (6.2)”. (3826-3831)</u> Yana aydı Odğurmuş: “<u>Emdi</u> <u>yorı, / yana ewre kelme, ay ersig urı!</u> <u>(6)” (3832)</u>	Yanıt bérdi, Ögdülmiş aydı: “İlig, / boğunda talu beg, ay kılkı silig! Yanarda қадашımка aydım bu söz: “<u>Yana idğay ilig saña, kelgey</u> <u>öz. (2) Kodı bėrmegey; ahır eltgey</u> <u>seni. (1) / Bu kün bar!” (3) tēdim</u> <u>men “ağırlap anı”. (4) Tūñıldırdı,</u> <u>aydı “Yana kelme!” (6) tēp, / “Özüm</u> <u>barğu ermez (5); küçün kolma!” (7)</u> <u>tēp.” (3862-3865)</u>

Not: I. sütunda hem çeşitli alt çizgilerle hem de sayılarla belirtilen ibareler, II. sütunda onlara denk gelenlerini göstermek için aynı alt çizgiler ve sayılarla gösterilmiştir.

Örnek parçanın II. sütununda, Ögdülmiş'in ve Odğurmuş'ın daha uzun süren, yani metinde daha çok yer kaplayan yüz yüze doğrudan konuşmaları (I) oldukça kısaltılmıştır. Görüleceği gibi Ögdülmiş, Odğurmuş'ın (I)'de söylemini güçlendirmek için “derin bilgili ve bütün iyi ve kötüyü tecrübe ile bilen kişi”den yaptığı iktibas sözün

sahibinin sesiyle Odğurmuş'ın sesini içerikleri bir ve aynı olduğu için (II)'de birleştirmiş, fakat kendisinin ve Odğurmuş'ın sözlerini hükümdara naklederken dolaylı konuşma yerine, doğrudan konuşma yapılarını tercih ederek, kimin ne dediğini, yani hem nakleden konuşur olarak bizzat kendisinin hem de nakledilen konuşur olarak Odğurmuş'ın söylediklerini sanki birebirmiş gibi ifade etmiştir. Burada dikkatimizi çekmesi gereken şey, nakledilen sözün içeriğine bir yorum katmama kaygısının baskın çıkmakla birlikte, Ögdülmiş'in birebir Odğurmuş'ın sözcükleriyle değil, onların anlamını büyük ölçüde kendi sözcükleri ile “yapılandırılmış diyalog” biçiminde anlatmış olmasıdır⁴¹. Ögdülmiş, nakledilen konuşma zamanında düştüğü duygudurumunu da anlatı zamanına geçiş yaparak Kün Toğdı'ya yansıtmıştır: Belirli Geçmiş Zamana yerleştirdiği ve eyleyicisinin de nakledilen konuşur Odğurmuş'ın olduğu *tünöldürdi...aydı* 'ümid(imi)/cesaret(imi) kırdı (ve) dedi' cümlesiyle parçası olduğu nakledilen olayın/konuşmanın zamanı ve uzamından hızlı bir çıkış yapan Ögdülmiş, bir yandan Odğurmuş'ı ikna etmedeki başarısızlığının üzüntüsünü hem nakledilen konuşma zamanına hem de konuşma anı zamanına/anlatı zamanına yayarken, bir yandan da muhatabı Kün Toğdı'nın dikkatini, (elbette Yûsuf'un da okur/dinlerininkini) hemen izleyecek doğrudan konuşma yapısında kurduğu sözlerinin içeriğine

⁴¹ Hem terim hem de konuşma dilinde ve drama gibi fiktif edebî eserlerde, daha yaygın olarak sohbet anlatıları (*conversational narrative*) içinde bu şekilde konuşmaya canlılık kazandıran başkalarının ve bizzat konuşurun kendisinin daha önce söylediklerinin tam söyledikleri şekliyle doğrudan iltibas (*direct quotation*) veya nakledilen söz/konuşma (*reported speech*) olarak değil, aklında kalanlara göre kendi sözcükleri ile “yapılandırılmış diyalog” (*constructed dialogue*) olduğuna dair bkz. Tannen (2011). D. Tannen, bu makalesinde karşılıklı görüşmelerde ve fiktif eserlerde, hiç konuşulmamış veya şahit olunmamış olaylarda da konuşurların anlatımlarına canlılık katmak için yapılandırılmış diyalog yoluna başvurduklarını gerçek konuşma dilinden ve Amerikan ve Yunan edebiyatından verdiği örneklerle incelemiştir. Ayrıca bkz. Tannen (2007). Biz eserde sözü çarpıtmadan ve yanlışsız aktarmanın önemine birçok kez işaret eden ve sözün bir emanet olduğunu öğreten Yûsuf'un *aklin* temsilcisi Ögdülmiş'e bu tarz bir anlatı stratejisine başvurmuş olmasını, onun hükümdar ile Odğurmuş arasında arzu edilen görüşmenin gerçekleşme ihtimaline olan ümit ve inancını sürdürmesine ve özellikle hükümdardan kaynaklanabilecek bir olumsuzluğu en aza indirme amacına yaraması için olduğunu düşünebiliriz. Sonuçta her okur/dinler Ögdülmiş'in Odğurmuş'la yapmış olduğu görüşmenin içeriğini süslemesiz ve abartısız bir biçimde, yanlışsız ve çarpıtmadan, fakat sıkıştırılmış olarak Kün Toğdı'ya aktardığını farkedecek, eserde ilerledikçe, Ögdülmiş'in Odğurmuş'ı ikna ettiğini, Kün Toğdı-Odğurmuş görüşmesinin sarayda gerçekleştiğini, Kün Toğdı'nın Odğurmuş'ın hayat tarzı seçimini herşeye rağmen kabulünü ve onun ölümüne duyduğu tevekkülü de barındıran büyük üzüntüsünü öğrenecektir.

hazırlamıştır. Ögdülmiş Ödğürmüş'in sesini kendi konuşmasına yeniden dâhil etmekle, anlatımının gücünü ve etkisini artırdığı gibi, onun kendisine söylediklerini hükümdara da doğrudan söyletmek suretiyle nakledilen konuşur Ödğürmüş'in rolünün sorumluluğunu üstlenmediğini de göstermiş olmalıdır. *Yûsuf anlatıda ustadır.*

Ödğürmüş iglig bolup Ögdülmişni ündemişin ayur (LXXVI 5953-5966) bâbı ise hem doğrudan ve dolaylı kısa konuşmaları bir arada vermesi, hem de katılımcıların kısa zaman aralıkları ile hızlı konum değiştirerek metne sağladıkları hareketlilik bakımından KB'in seyrek kısa diyaloglarına en iyi örneklerden biridir. Aşağıda Yûsuf'un yapılandığı şiir diyalog söz dizimine dokunulmadan bir defa da düz yazy biçiminde yapılandırılmıştır.

- (1) Bu künlerde bir tün, bu Ögdülmiş e / turup yatğalır erdi, yastap baş a! ||
Kapuğda ün itti; beğük ündedi, / kişi ıdtı, "Tawrak bağa kör!" tedi.
- (2) Yumuşçı bakıp aydı: "Bir er turur, / "Sözüm bar; tuşayın" tēju yol
kölur."||
- (3) Yana aydı: "Bargıl, ayıtğıl! Sözi / ne ermiş, negü tēr, kim ermiş özi?" ||
- (4) Yana çıktı oğlan, ayıttı sözün, / kayun kelmişin hem tilekin özin. ||
- (5) Bu er aydı: "Ödğürmüş ıdtı meni. / Sözüm bar. Kaşaşın köreyin!
Kanı?" ||
- (6) Ukup kirdi, aydı negü aymışın, / kaşaşı anıñdın yumuş ıdmışın. ||
- (7) Kopa keldi terkin, añar kıldı yol. / Bu er kirdi, ötrü selām kıldı ol. ||
- (8) Ayıttı "Kayudın kelir sen?" tēju, / "Tilekiñ ne erki, sözün? ay bögü!"||
- (9) Bu aydı: "Meni ıdtı Ödğürmüş a! / Saña aydı, "Kelgil maña bir tuş a!" ||
Ağır boldı köñli, yatur inçıkın. Tegip tuş añar bir, ay köñli yaşın!"||
- (10) Yanut berdi Ögdülmiş, aydı: "Kel e! / Negü erse yêgil! Baralım
bile!" ||
- (11) Unamadı, aydı: "Kaşaşın hālı / yawuzrak, ay bilgem! Köner teg yolu. ||
Men aşnu barayın, seninñdin oza. Sen akru udu kel, ay kılkı tüz e!"||

Yeni bir alt-konuya önce anlatı zamanı bildirimiyile (*bu künlerde bir tün*) geçiş yapan Yûsuf, okur/dinlerine anlatı olayının failinin ana olay örgüsünün başkarakteriyile aynı kişi olduğunu göstermek için Ögdülmiş'i *bu* işaret sıfatıyla işaretlemiş ve onun anlatı zamanındaki yerini ve durumunu 3. Kişi anlatıcısı olarak canlandırmıştır. Yûsuf, bu sahne tasvirinin içinde Ögdülmiş'i doğrudan söz olarak yapılandığı bir iktibas cümlesi ile de konuşturmuştur. Dikkat edilirse, bu anlatı cümlesinde Ögdülmiş'in sesi T2K Eksiz Emir'de duyulmaktadır. Metnin (1, 4, 6, 7) satırları T3K Belirli Geçmiş zamanda anlatıcı sahnelemeleridir; kalan parçalar yer ve konuşur değişimlerini de kapsayarak üç kişi arasında yüz yüze cereyan eden ikili diyalogları göstermektedir. Görüleceği gibi bu

diyalogların hepsi soru veya T2K Emir ile T/Ç1K Emir-İstek cümleleri olarak kurulmuş ibareleri barındırmaktadır. Bu doğrudan sözlerin bazılarının içinde hâl, geniş veya geçmiş zamana yerleştirilmiş isim veya fiil cümlesi yapısında durum, tahmin, yorum veya eylem bildiren cümleler (2, 5, 9, 11) de vardır. Bu diyaloglarda araya giren (4) ve (6) numaralı T3K Belirli Geçmiş zamandaki anlatıcı ibarelerinde, Ögdülmüş'in ve Odğurmuş'un habercisinin söylediklerinin sırasıyla *ayıtı/sordu* ve *aydı/söyledi* fiilleriyle takdim edilmiş Belirtili Nesne öğeleri olarak dolaylı söz biçiminde aktarıldığını görüyoruz. Yûsuf, biri dışında (8), hepsinde (2, 3, 5, 9-11), hem konuşur Özneleri bildirerek hem de cereyan eden olay dizgesini okur/dinlere izleterek karakterlerinin konuşmalarını doğrudan söz olarak yapılandırdığı diyaloglarla vermiştir. (8) numaralı satır, bağlamdan öznesinin kolayca Ögdülmüş olduğunu anladığımız ve anlatıcı Yûsuf'un *téyü* 'diyerek' Zarf-fiili biçimindeki *té-/de-* iktibas fiiliyle araya girip tekrar söz sırasını Ögdülmüş'in sesine verdiği bir diyalog yapılandırmasıyla sunulmuştur. Anlatıcı (11) numaralı satırda ise, olumsuz *unamadı/kabul etmedi* fiiliyle Ögdülmüş'in haberin önemini veya isteğin aciliyetini tam kavramadığını gösteren, fakat çok muhtemel ki, böyle durumlarda Yûsuf'un zamanının Türkçe konuşurlarının usûle ve âdâba uygun olarak kullandıkları bir gerçek-hayat cümlesini de bize yakalatan (10)'daki teklifi reddeden habercinin duygu-düşünce durumunu sahneleyerek, okur/dinlerin dikkatini onun doğrudan söz olarak söyleyeceklerine daha çok yöneltmiştir.

KB'in başkahramanlarının ve Yûsuf'un eserde görüldüğü yerlerde başkalarından yaptıkları nakil veya atıflar ise daha farklı bir özellik sergiler: KB'de hem Yûsuf ve hem de onun konuşur konumundaki asıl kahramanları *bögü, sınamış kişi/kanı, ajun tutmuş er, könlü oduğ, bilgi teniz, sewitmiş kişi, boğun başlar er, tapuğ kılmuş er, yiti közlüğ er, köni sözlüğ er, İla atlığı, Uç Ordu Begi* gibi kişilerin hikmetli veya bilgi nakleden sözlerine, onları ya çoğunlukla doğrudan ya da dolaylı konuşma yapısında kurarak atıf yoluyla sıkça başvurmuşlardır. Bahtin çevresinin ünlü üyesi Voloşinov'un “söz içinde söz, ifade içinde ifade ve aynı zamanda da *söz hakkında söz, ifade hakkında ifade*” olarak (1973:115, Hodges 2015:51'den) özlü bir biçimde tanımladığı Bahtinci bakıştan bakarak, nakledilen sözlerin ve böylece ortaya çıkan metinlerarası kırılmaların Yûsuf'un ve/veya onun metninin konuşanlarına sağladığı imkân ve güç üzerinde, henüz durulmamıştır. KB'de böyle nakledilen sözler karakterlerin karşılıklı ve/veya iç konuşma olarak inşa edilen konuşmalarının uygun yerlerinde olduğu gibi, şairin hangi zamana ait olursa olsun doğrudan okurunu muhatap aldığı kısımlarda da bulunur. KB'de böyle atıfta bulunulan veya nakledilen sözler Geniş Zaman T3K *tér* “der” veya

aymış “söylemiş”, *sözlemiş* “söylemiş” gibi delile dayallılığa da işaret ederek Belirsiz Geçmiş Zaman T3K’de çekimlenmiş “söyleme fiilleri (*verbum dicendi*) veya “iktibas çerçeveleyen fiiller”le⁴² takdim edilir. 2K’ye hitap eden çoklukla doğrudan sözler olarak veya 3K’de bilginin nakline yarayan haber cümleleri olarak yapılandırılmış bu “iktibasları” konuşur karakter *eşitgil*, *yeme*, *taşı*, *yeme/idi yakış*, *taşı munda yegrek* gibi söylem işaretleyicileri veya muhatabını aktarılan konuşmaya daha dikkatli odaklanmaya ve içeriğini önemsemeye davet eden aktarımın etkisini artırmaya yönelik sözler ile ayrıntılandırılabilir. KB’in böyle “iktibasları” yapılan kişilerin kimlikleri, bir yandan o “iktibas” yapan konuşurun konumuna/ durumuna, bir yandan da konuşma konusuna uygundur. Yûsuf ve onun metninin konuşur kahramanları *tilin emgemiş er* 165, *bu el kend begi* 216, *kişi edgüsi* 233, *biliglig kişi ajunda sınyu yetilmiş yaşı* 261, *bu sınamış kişi / başında keçürmüş yetürmüş yaşı* 426, *böğü bilge tenj* 333, *biliglig kişi* 336, *bilgi tenjiz* 480, *kılkı silig / sınyu tegip elke sunmuş elig* 346, *bu ajun tutmuş er tükel saklap ötrü yağış utmuş er* 445, *köyli oduğ / sözi kör çeçek teg tümen tü boğuğ* 454, *ukuşluk bilip / saña sözledi söz biligdin alıp* 490 v.b. gibi ifadelerle alıntılanan sözün sahiplerinin özelliklerini ve vasıflarını belirterek, hatta bu sözleri betimleyerek veya onların içeriklerinin elde edilmiş yollarına işaret ederek kıymetlerini daha da artırır. Şâir dâhil KB konuşurları, böylece bir yandan da kendi olumlu veya olumsuz görüşlerini sözün asıl sahibine yükleyip hem kendilerini daha tarafsız bir yere yerleştirmiş hem de konuşma içeriğine dair görüş ve bakışlarını onlara taşıtmış, söylediklerinin güvenilirliğini artırmış olurlar (Hodges 2015:51). Tannen (2007:39) de dil bilimcilerin sohbet söylemlerinde konuşmacıların sıkça baş vurduğu doğrudan konuşma veya doğrudan iktibasların konuşmayı daha canlı ve daha etkili yaptığı görüşüne katılarak, konuşma içinde yeni seslerin yaratımının o seslerle konuşan karakterlerin olduğu bir sahnenin tasavvur edilmesini sağladığını ve bu sahnelerin alternatif ve uzak veya bilindik dünyaların tasavvuruna imkân oluşturarak daha sanatsal bir yaratımın ortaya çıktığını belirtir, başkalarının konuşmaları olarak fikirlerin sahnelenmesinin söylemde duygunun sağlanmasında önemli bir kaynak olduğunu vurgular. KB’deki bu türden iktibas sözler şairin veya metnin asıl konuşur kahramanlarının idarî, sosyal ve kültürel konulu müşavere, istişare veya münazara değerindeki konuşma içeriklerinde belirledikleri hedefe ulaşmalarını kolaylaştırıcı bir işlev üstlenirken (güven sağlayıcı söylem/*authoritative discourse*), iç konuşma veya iç monolog içeriklerinde ise daha çok kendiyile hesaplaşmaya veya kendini sorgulayarak sonuca ulaşmaya, kendini

⁴² Bu kavramlar için bkz. Hodges (2015:51).

ikna etmeye ve rahatlatmaya yarar (içten kandırıcı/ikna edici söylem/*internally persuasive discourse*). KB'deki böyle daha çok geçmişten yapıldığı anlaşılan “nakledilen söz”lerin söz sahibinin tam söylediği gibi olduğunu iddia etmek gülünç olacaktır, zira en başta, Yûsuf, naklettiği bilgisindeki bu sözleri eserinin veznine uygun hâle getirmiştir. Yûsuf’un böyle atıflarından gerçek kişilere ait olanlar için ortaya atılabilecek en önemli soru, onun elinin altında bunları iktibas ettiği yazılı kaynaklarının olup olmadığıdır. Biz şimdilik bunların kuşaktan kuşağa sözlü aktarımlar olduklarını ve âlim, hakim ve devlet umuru görmüş Yûsuf’un yıllara yayılan kişisel kayıtları olduklarını varsayıyoruz. Bu kayıtların bir kısmı, bizzat Yûsuf’un kimi Türk-Uygur kimi Türk-Arap alfabesinde *düz yazı* hâlinde tuttuğu notlar bile olabilir. Eğer öyle ise, Yûsuf eserini yazdığı sırada (18 ay), modern iktibasçının yaptığı gibi bu “iktibas” notlarını icap ettiğinde çıkarıp önüne koymuş, gözden geçirmiş ve “büyük şiir”inin veznine uydurarak eserinin en uygun yerine yerleştirmiştir. Yine tanımlanan, fakat “özel”leştirilmemiş kişilerden yapılan iktibasların bir kısmının şâirin yarattığı kurmaca karakterlerine söylediği kendi sözleri olabileceklerini de iddia etmek zor değildir, ancak “özel adlar”la sınırlandırılmış şahsiyetlerden alınmış sözlerin hem içeriklerinden hem de bu şahsiyetlerin gerçek kişiler olup olmadığından kuşku duymak yersiz ve gereksizdir.⁴³

Eserdeki çoğu *muḥar menẓetü/menzeyü/menzeyür* 'buna benzer' söylem işaretleyicisi ile işaretlenerek hemen hepsi hece vezni ile dörtlükler hâlinde gördüğümüz “iktibas” olarak yapılandırılmış şiirler (441, 471, 739, 867, 927, 1007, 1104, 1212, 1812, 1900, 1974 v.b.) ile *alp er* (691), *biliglig* (2466), *bilgi açuk* (4020) gibi tanımlanan kişilerin sözleri ve atasözü izlenimi verenlere (273, 880, 1798, 1826 v.b.) ise, diğerlerinde olduğu gibi içerikleri ve bağlamaştırmaları, “yani anlatılan söz (öteki kişinin sözü) ile anlatımı yapan söz (yazarın sözü) arasındaki dinamik iç ilişki”yi (Voloşinov 2001:191) esas alarak ayrıca bakmak gerekir. Böyle iktibaslarda Yûsuf’un çoğunu *şâ‘ir sözi/şâir sözü* olarak tanımladığı dörtlüklerin şâirin kendisine mi yoksa başka şâirlere mi ait olduğunu belirleyemeyiz. Ancak bu söylem işaretleyisi ile gösterilen hece veznindeki dörtlüklerin *bir kısmını* ya yarattığı karakterler üzerinden veya eserde görüldüğü yerlerde doğrudan kendisinin söylediği dörtlükler olduğunu belirtebiliriz.⁴⁴

⁴³ Bunların geçmişten veya yakın geçmişten gerçek kişiler olduğunu düşündüklerimizden bazıları ile ilgili bkz. Barutcu Özönder 2017.

⁴⁴ Böyle iktibaslarda takdim fiili çoklukla *aydı* ise de kimi *şâ‘ir sözi/sözü* veya *tili/dili* (441, 1212), *mesel* veya *bu sözler kel-/gel-* fiili ile de takdim edilmiştir

Vezin ve kafiyyede yapılan ani ve keskin değişmeyi de kapsayarak, Yûsuf'un bir iktibas görünümünde sunduğu konuşma konusu ile doğrudan ilişkili böyle şiirlere yer vermiş olmasını, kendisinin veya karakterlerinin söylemlerini daha güçlü, çarpıcı ve etkili kılmak için başvurduğu bir yol/teknik olarak değerlendirmek gerekir. Sınırlı konuşur sayısına sahip KB gibi büyük bir eserde, ister doğrudan ister dolaylı konuşma yapısında olsun böyle kayıtlar doğal olarak metnin konuşma ortamlarındaki sesleri de çoğaltmıştır.

Yûsuf, “kutlu olma bilgisi” söylemini her ne kadar yarattığı asıl karakterlerine söyletmişse de, yukarıda da belirtildiği gibi **eserin ana olay örgüsü içinde bizzat okurunun/dinlerini muhatap alarak karşımıza çıkabilir**. Bir anlatıcı olarak görüldüğü yerler dışında, ana olay örgüsünde onun doğrudan yaptığı felsefi seslenişlerini karakterlerine seslendirdiği söylemlerinden seçip ayırmak güç olsa da, bunları ya karakterlerinin konuşmalarının sonlarında veya daha çok bâb sonlarında yaptığını belirtebiliriz. Aslında Yûsuf'un bizzat söyledikleri ile karakterinin söylediklerini ayıramadığımız böyle yerler onun karakterine söylettikleri ile fikren, yani ideolojik olarak uygunlaşıp birleştiği yerler olarak değerlendirilmelidir. Yûsuf kut'un geçiciliği vasfında Ay Toldı ile, doğru yasalarla=adaletle devletin idare edilmesi gerektiği hususunda Kün Toğdı ile birleşirken, akıllı öne koyması ile de Ögdülmiş'le birleşir. Yûsuf, ancak eserinin sonlarına doğru, yaşanan *ukuş*=Ögdülmiş'i akıbeti/sonu canlandıran Odğurmuş karşısında sarsmayı başarmış gibi gözüktse de, okurun/dinlerin ummadığı bir karşı tutumla önce Odğurmuş, Odğurmuş'un ölümünden

(keldi 1, 2). İki yerde, biri *tetiğ/zeki* insan (2979), diğeri *bilig/bilgi* (4221) söz söylemiş/söylemiştir.

Hece vezinli dörtlüklerden birkaç örnek:

(1) 412 *muñar meñzetü keldi şâ'ir sözi*
/ okısa açılğay okığlı közi

kerek erke hîmmet mürüvvet teñi /
yawuz yuncığ andın yırasa öñi
kişilikke hîmmet mürüvvet kerek /
kişi kadri hîmmet mürüvvet yañı
(413-414)

711 *bu sözke tanuķı bu şâ'ir sözi* / *bu şâ'ir sözi* sözke kattu tuzı

keyik sanı devlet kişiğe tezgi /
kalı kelse bekle tuşa hem tizgi
tuta bilse devlet tezümez turur /
kalı tezse tegmez yana terk kezgi
(712-713)

(2) 739 *muñar meñzetü keldi şâ'ir sözi*
/ *bu şâ'ir sözi* ol biligsiz közi

kelir kut kişiğe atı çawlanur /
yañı ay teg artar yaruķı tolur
yayığ telwe devlet köñül bamağıl /
tolun teg bu devlet yana irilür
(740-741)

1007 *muñar meñzetü aydı şâ'ir sözin* /
tilin söz bile tüzdi açtı yüzin

sözüg yaķşı sözle idı saķnu öz /
ayıttuķta sözle yana terkin üz
üküş söz eşitgil telim sözleme /
ukuş birle sözle bilig birle tüz
(1008-1009)

sonra da *köni törü*=Kün Toğdı vasıtasıyla Ögdülmiş'in *ahkını* yeniden başına aldırılmıştır. Sonuçta, metnin ana planı içindeki Yûsuf'un doğrudan okura/dinlere seslenişleri olayların akışını bozmaz, aksine ana veya alt-konuları bağlayarak okuru/dinleri eserin fiktif olay akışından çıkarır ve kendine getirir; onu doğrudan ilgili ana veya alt-konuya dair kendisiyle diyaloga girmesini teşvik eder, hatta kendi kendine duygu ve düşüncelerini kritik edeceği bir iç diyaloga cesaretlendirir. Bu cesaretlendirmeyi Yûsuf'un kendi okurunu/dinlerini düşünmeye, okuduğunu/dinlediğini/gördüğünü kritik etmeye güçlü bir çağrı olarak değerlendirmek gerekir.⁴⁵ Bu Yûsuf'un öğretici vasfının emredici veya zorlayıcı olmadığına da bir işarettir. Döneminin daha çok oğullara hitaben yazılmış edep-erkân öğreten ister manzum ister mensur nasihat-nâme veya siyaset-nâme türündeki eserleri⁴⁶ ile mukayese edildiğinde, Yûsuf'un manzum *kutlanma* bilgisi-söylemini fiktif karakterler yaratarak görüş ve tartışmaya açması, ki bu Ay Toldı ve Odğurmuş'la yapılan konuşmalarda çok belirgindir - yalnızca şair için değil, içinden yetişip geldiği toplumun iletişim ve etkileşme özellikleri hakkında da fikir yürütmek için karakteristiktir. Yûsuf, olay ve olguların kritiğini istişareye bırakan bir meşveret, kendi zamanının dilince bir *kengeş* adamı; *bakış açısı* geliştiren bir şahsiyettir. Karakterlerinin eylemlerinin de eşlik ettiği bu çok karakterli/çok sesli karmaşık yapısı ile eser, Bahtin'in de işaret ettiği gibi "muhatabının kendine has kavramlarını, okurunun, dinlerinin, toplumunun kendine has duygu ve anlamasını gösteren" (1986: 98) tipik bir örnektir. Bu itibarla *Kutadgu Bilig*, toplumsal değişimleri de yansıttığı nispette, Türk toplum hayatının önemli ve uzun bir zaman aralığına kaynak olma işlevi ile Tarihsele Türk Toplum Kritiği için eşsiz bir kaynaktır.

⁴⁵ Bunun karşılık bulduğunu gösteren Yûsuf'un çağına en yakın örnek Yûkneklî Edib Ahmed'in '*Atebetü'l-hağâyık*'ı olmalıdır. Her iki eserin de naşiri olan R. R. Arat, "aynı mevzûları ihtiva ve birbirine çok yakından temâs eden kısımlarının mukayesesi"nin (1951: 4) önemine işaret etmişse de bu iş henüz yapılamamıştır.

⁴⁶ Meselâ, İslâmî muhitte ün salan Keykavus'un *Kabus-nâmesi* çok açık bir Fars toplumu ve kültürü ürünüdür (Sultanov 2006); kime veya kimlere sunulduğunun önemi olmayarak Firdevs'in *Şeh-namesi* de öyledir. Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun veziri Nizamü'l-mülk'ün *Siyaset-nâmesini* de bunlar arasına katabiliriz. Dolayısıyla Yûsuf'un Türkçe *Kutadgu Bilig*'i, devrin İslâm muhitinde Fars'a ve Arab'a, Buddhist muhitinde ise Çin ü Maçinlilere karşı Müslüman veya Buddhist veya başka dinden Turanlıların (: Türkler ve Türkleştirdikleri herkes) kuşaklar boyunca tevarüs ettirip - kimini saklayarak kimini değiştirerek - geliştirdikleri siyasal, toplumsal ve kültürel hayatlarının yazılı ve yazılı olmayan yasa, kural, ilke ve kriterlerinin yüksek perdeden resmî (*formal* için) bir "edebî" ilânı olarak da düşünülebilir.

Kutadgu Bilig 11. yüzyıl Türkçe konuşurlarının konuşurkenki seslerinin tonları, jest, mimik, duruş gibi semiyolojik sistemle ilgili özellikleri hakkında da bilgiler verir. Metin bağlamının anlamından etkilenen her empatik okur/dinler, KB karakterlerinin konuşmalarının içeriklerine ve bağlamaştırmalarına göre ses tonlarının değişebileceğini de *tasavvur edebilir*. Bu KB'in film, tiyatro veya müzikal gibi sese ve görüntüye dayalı sahne sanatlarına uyarlanabileceği düşünüldüğünde, daha iyi anlaşılabilir. KB karakterlerinin konuşma seslerinin niteliği ve konuşma akışı içinde onların konuşma seslerine hangi ses tonlarının eşlik etmesi gerektiğine dair en önemli dayanak şüphesiz onların temsil ettikleri “şey”lere bağlı konuşma içeriklerinin nasıl ifade bulduğudur. Bu en başta elbette Yûsuf'un metninde anlatıcının ve başkahramanların dillerini nasıl inşa ettiğini tespit ederek mümkündür. Basit bir epitet incelemesi, yalnızca karakterlere özelleşenlerin varlığını göstermektedir. En üst saygılı kişisizleştirilmiş emir kipleri beklendiği gibi Kün Toğdı'nın dilinde yoktur, buna karşılık T2K'ye emir kipi daha çok Kün Toğdı'nın diline özgü iken, diğer başkahramanlar bu kipi iktibasları vasıtasıyla hükümdar Kün Toğdı'ya rahatlıkla kullanabilmişlerdir. Kişisizleştirme ve genelleştirme Oğğurmuş'ın dilinde muhatapla mesafeyi belirleyen özelliği ile dikkati çekmektedir. Bunlar artırılabilir. Bildiğimiz kadarıyla, KB karakterlerinin her birinin ayrı ayrı dil yeterlilikleri, her birinin dil karakteristikleri, uylastıkları yönler kadar, eğer varsa aralarındaki farklılıklar üzerinde durulmamıştır. KB konuşmalar ve konuşma ritüelleri ile dolu yegâne özgün metin olduğundan, bu yorucu ve ayrıntılı işin yapılması hem kullanıcılarına hem de kullanımlarına göre eser zamanının ve muhitinin konuşulan dilini ve iletişim kurallarını da yakalamak için gereklidir. Bütün bunların yanında, KB'in karakterlerinin konuşma eylemleri ile ona eşlik eden seslerine ve ses dışı eylemlerine bir bakış, modern söz-eylem araştırmacılarının aradıklarının da neredeyse tamamına cevap verir.

Yûsuf dâhil eserindeki insan seslerinin hepsi erkek sesleridir; KB'de tek bir kadın konuşur örneği yoktur.⁴⁷ Biz bu erkek seslerinin

⁴⁷ Kadın cinsine dair Yûsuf'un yargıları ve eserine yansıyan kadın imajı esasen tek yönlüdür. Eserde 'anne' her zaman *ata ana* ikilemesinde karşımıza çıkar; tek başına yoktur. Eski Türklerde tespit ettiğimiz aksine (*umay teg öğüm katun kıttı* + KT, *kaşım il teriş kağanıg öğüm il bilge katunuğ kötürügme teñri* KT gibi) hükümdar eşine; *katun*'a hiç işaret edilmemiş olması da ana konusu hükümdarlık kutu bilgisi olan eser için dikkat çekicidir ve bu eksikliği Türklerde hükümdarlık kutu bilgisinde neyin değiştiğinin araştırılması kadar Karahanlı devletinde ortaya çıkan hükümdarlık yarışlarında anne ve eş hatunların rolünün bir payı olup olmadığını sorgulamak için de ilgi çekici olabilir. KB'de “kız-kadın”lar, erkek cinsinin cinsel zaafiyeti karşısına oturtularak işlenmiş, ona

biçilen rol ve statü de buna göre belirlenmiştir. Bundan dolayı eserde erkek/er'e karşı, 'kadın' için kullanılan genel sözcük *tiş'*dir. *Kisi/kişi* 'karı, zevce, eş' içindir. *Ewçi* (1 kez, 4496; ED'de yoktur), *ewlig* (: A, B, C) sözcükleri de 'karı, zevce, eş' için kullanılmıştır (Eski Türkçede kız-kadın sözcükleri hakkında yapılmış çalışmalar için bkz. Zieme 1986, 1. dipnot). Eserden 11. yüzyıl Karahanlı İslâmî Türk muhitinde, artık şehirdeki kadının evine kapatılması gereken bir karşı cins olduğu kesin sonucunu çıkarmak için erkendir; bu kentli "yeni Müslüman Karahanlı" Yûsuf'un eserine yansıyan kişisel görüşü de olabilir. KB'de "kız-kadın" konusunun işleniş i Yûsuf'un bakışı kadar, onun muhitindeki sosyal ve kültürel değişmeyi belirlemek için de yeterli malzemeyi sunmaktadır. Belki bir not olarak şunu da ilave etmek gerekir: Muhtemelen modern okur, daha çok modern kadın okur, özellikle LXII. bâbı okurken veya dinlerken Yûsuf'un kız-kadınlar için çizdiği çerçevenin büyük bir kısmını kritik etmeye başlayacak ve Ögdülmiş'in toplum içinde nasıl yaşanacağını art arda alt-bölümlerle anlatarak baskın bir ses olarak çıktığı Ögdülmiş-Oğğurmuş arasındaki diyaloga; aklı temsil eden Ögdülmiş üzerinden yazar/şair Yûsuf'un kadın söylemine, çatışmaya hazır yeni bir ses olarak girecektir. Modern okurun 11. yüzyılın kadın üzerine değişen Türk anlayışına dair elde ettiği bu türden yeni bilgiler karşısındaki tutum ve yaklaşımlarının bir tahlili ise, henüz yapılmamış işlerdendir.

Biz burada bu kavram alanına yerleşen sözcüklerden *ewlig* ~ *ewlûg* sözcüğüne bakarak dil değişmesine yansıyan izlenimimizi paylaşacağız.

En başta, bu kavram alanına yerleşen sözcüklerden *ewlig* ~ *ewlûg* bir KB sözcüğüdür ve fakat DLT'de de bu anlamı ile bir ata sözünde *ewlûg* olarak tanıklanmıştır (131/115 *ewlûk* 'kadın'). DLT'de *ewlig* de vardır ve Kâşgarlı sözcüğün anlamını çekirdek anlamı olan 'ev sahibi, evi olan' olarak verir (355/283, 65/52). MK'nin her iki *ewlig* 'ev sahibi' verisi de *ewlûg* 'kadın' gibi ata sözü tanıkları içinde geçer. *Ewlig* 'ev sahibi, evi olan' da KB'de iki yerde tanıklanmıştır. DLT *ewlûg* 'kadın' verisi ilk Türkçe Kur'an tercüme ve tefsirleri ile yazım-ses-anlam ilişkileri bakımından örtüşür. Sözcüğe İslâmî muhitin dışındaki Eski Türkçe metinlerde rastlanmamıştır, ancak Kâşgarlı'nın verdiği ata sözü sözcüğün bu anlamı ile de varlığını daha eskiye taşır. Bununla birlikte Kâşgarlı'nın sözcüğü *ewlûg* olarak kaydetmesi bu anlamı ile sözcüğün konuşma dilinde, ata sözünde de artık böyle telaffuz edildiğine işaret eder. 'Ev sahibi' *ewlig*'in ise her iki ata sözünde de *ewlig* olarak yazılmış olması, görünümü ve kökeni aynı bir (Eski Türkçe **eblig* >), fakat farklı anlamlara sahip iki sözcüğü 11. yüzyıl konuşurlarının birbirinden ayırt etmek istemeye başladıklarını göstermektedir. Şüphesiz sözcüğün 'kadın' anlamı, anlam genişlemesiyle 'ev sahibi, evi olan'dan daha sonra ortaya çıkmıştır. KB verilerinin de gösterdiği gibi sözcük, aynı fonolojik görünümle ve her iki anlamı ile yan yana bir süre kullanılmış, ve fakat yeni anlamlı 'kadın' *ewlig* daha hızlı ve kasıtlı olarak yerini *ewlûg*'e bırakıp fonolojik görünümü ile de ayrılarak, belki varyantlaşmanın yalnızca başlangıç aşaması için geçerli sayılabilecek konuşurla muhatap arasındaki iletişimde ortaya çıkacağı sanılan zorluğu kaldırmıştır. Türkçe ilk Kur'an metinlerindeki kasıtlı sayılabilecek kullanım tercihi de bunu güçlendirmektedir: TİEM 73'te *ew boğunı* 'ev halkı, yani aile' ibaresi *äwlûg* (282r/9=028/029 *aydı* (9) *ewi boğunıña ya'nî äwlüginä turunlar*, 169v/8-9=011/081 *tünlä elätgil äwün boğunını | bir käsäk tündin kaçä. қаа бақмасун silärdin birägü mäğär äwlügin.*) ve *hatun* (290r/9=029/033 *äwün boğunını*

mägär hatunuñni) için kullanılmıştır (Kök 2004, Ünlü 2004). TİEM 73 435r/7=080/35'deki *äwlüg* 'zevce' içindir. TİEM 73'teki *äwlüg*'ün bu kullanımları *Anonim Tefsir*'le uyuşur. Bu itibarla Kaşgarlı'nın *ewlüg* tanığını Clauson'un saydığı gibi bir yanlış yazımdan çok, söz sonu kapalı hece *ab/eb* > *aw/ew*'in izleyen hecenin dar-düz ünlüsünü yuvarlaklaştırması yoluyla, fonolojik değişimin de etkenlerinden olduğu bir anlam değişmesine uğramış tanık olarak değerlendirmek daha doğru olur. Arat'ın Yûsuf'un Han diline göre *ewlig* olarak kurduğu sözcük, geçtiği yerlerde nüshalara göre yazım-ses özellikleriyle değişkenlik gösterir. Bu verilerden 138 ve 164, 'evli, ev sahibi' içindir ve A'da *ewlig* iken, B'de her ikisinde de *ewlüg* yazılmıştır. Diğerleri 'kadın' için kullanımlardır ve A ve B'de sıklığı yüksek *ewlig* yanında birkaç kez *ewlüg* de olarak *ewlig* ~ *ewlüg* hâlinde karışıkken, C'de her zaman -ü- ünlülüdür:

Fihrist ewlik negü teg almaknı ayur

A 9/28 *ewlig*; B 10/3 bāb *ewlüg*; C6a3 bāb *ewlüg*

138 on iki ükek ol bularda ağın / kayu iki **ewlig** kayu birke in

ewlig J A 16/8 *ewlig*, B 22/11 *ewlüg*, C -

164 til arslan turur kör eşikte yatur / aya **ewlig** er sak başıñnı yeyür

ewlig J A 17/5 *ewlig*, B 24/10 *ewlüg*, C -

LXII. bāb ewlik negü teg almaknı ayur

ewlig J A 127/42 *ewlig*, B 322/9 *iwlig*, C 265/5 *ewlüg* (-g çizgisiz)

4475 kalı **ewlik** almak tilese özün / talusın tile keğ yiti kıl közün

ewlig J A 127/43 *ewlüg* (satır altında Uyg. harfl. kadın), B 322/10 *iwlig*, C 265/6 *ewlüg*

4486 kim **ewlik** alayın tēse tōrtte taş / ağın almaz **ewlik** aya erde baş

4486/1 *ewlig* J A 128/7 *ewlüg*, B 323/8 *iwlig*, C 265/2 *ewlüg*; 4486/2 *ewlig* J A 128/7 alm-a sew-lig, B 323/8 *iwlig*, C 265/2 *ewlüg*;

4487 bireğü bay **ewlik** tiler üstikip / taķı biri körküģ tiler köz tikip

4487/1 *ewlig* J A 128/8 *ewlig*, B 323/9 *iwlig*, C 265/3 *ewlüg*;

4491 aya bay tilegli sen **ewlik** talu / bulun bolmağıl sen ay bilgi tolu

4491/1 *ewlig* J A 128/12 *ewlüg*, B 323/13 *iwlig*, C 265/7 *ewlüg*;

4607 aşığ tağanu yē sen elgiñ sunup / sēni körse **ewlik** sewinsün turup

4607/2 *ewlig* J A 131/15 *ewlig*, B 332/4 *iwlüg*, C -;

Buna göre, Erken Eski Türkçe **heblig* > Orta Eski Türkçe **eblig* > Geç Eski Türkçe *ewlig* > Erken Orta Türkçe *ewlig* st.- *ewlüg* ağ. (seyrek) sözcüğünün KB nüshalarında ses-yazım sıklıkları bakımından dağılımı şöyledir:

A/H *ewlig* (7) ~ *ewlüg* (3)

B/F *ewlig* (6) ~ *ewlüg* (4)

C/K *ewlüg* (5, eksik 3 kısımla bu sayı 8'e

çıkartılabilir) ~ *ewlüg* -g çizgisiz (1) ~ *ewlü* (1)

Bu dağılım, 'kadın' anlamlı kullanımlarda standart söyleyiş biçiminin Yûsuf'un dilinde *ewlig* olarak sürdüğünü gösterirken, A/H ve B/F nüshaları *ewlig* yanında ağızlarda görülmeye başlayan *ewlüg* söyleyişlerinin de duyulduğunu ve standart söyleyişte de yüzeye çıkmaya başladığını haber vererek DLT'yi teyit eder. Biz bunlara bakarak nüshalar ve aralarındaki ilişkiler hakkında da fikir yürütebiliriz: Muhtemelen A/H Yûsuf'un Han diline daha sadık bir nüshadan çekimlenmişken (M. 1439, Herat), B/F'nin 'ev sahibi, evi olan' anlamıyla kullanılan her iki *ewlig*'i (138, 164) *ewlüg* yazılarak Kaşgarlı'nın 11. yüzyıl Han dilinin *ewlig* söyleyişinden saptığı için, bu nüsha A'dan hem ayrı hem de onun çekimlendiği

konusurkenki dil üstü özelliklerinin nasıl olduğu hakkında, eserde modern sanatçının işine yarayan noktalama işaretleri de kullanılmadığına göre, vezni, ritmi, kafiyesi gibi şiirin geleneksel özellikleri ile Türkçenin bildiğimiz genel bütün özelliklerinin sağladığı bilgiler dışında, elbette birşey söyleyemeyiz. Ancak eserin konu ve/veya konuşma içerikleri ile karakterlerinin zihni ve fiziksel eylemlerinin empatik okur/dinlere verebileceği duygu ve düşünceler, bunlarla ilgili belli tasvir ve tanımlamalar, canlandırmalar, onların dili kullanım tercihleri, *a, ay* veya *bilgisiz, ay er kişi*, ... gibi seçilen hitap sözcükleri, soru cümleleri, çoğu doğrudan konuşma yapısındaki iktibasları v.b., yani eserin dilbilgisel özellikleri, konuşan

nüşadan daha geç tarihli bir nüshadan çekimlenmiş olmalıdır. C/K'da 138, 164 verilerinin geçtiği yerler yoktur. Bu yüzden 'evi olan' anlamıyla kullanılan 11. yüzyıl standart *ewlīg* söyleyişi için bir şey söylemek mümkün değilse de, 'kadın' için sözcüğün her zaman *ewlīg*, fakat bir yerde eksik, bir yerde de açık olarak *ewlū* yazılması, gösterdiği kaligrafik özellikleri bakımından araştırmacılarca 1367'den önceye yerleştirilen bu nüshanın, Oğuz ve Kıpçak ağızlarının daha etkili olduğu bir alanda çekimlenmiş olabileceğine işaret edebilir. C/K'nın, -n'li biten eklerde tenvinli yazımlara eğilimli olması gibi başka belli yazım özellikleri de bunu güçlendirmektedir.

Bu olay, özellikle Harezmi'den Anadolu'ya uzanacak bir hatta Oğuz Türkçesinin hangi fonolojik görünümde olursa olsun, BÜU'na bağlı kalarak eklendiği sözcük ünlülerinin düz ve/veya yuvarlak niteliklerinden bağımsız olarak tek biçimlenmeye uğrayacak olan +IU isminden sıfat yapım ekinin gelişmesini tetikleyici bir model olarak da karşımıza çıkmaktadır. Böylece baş hece /aw, ew/lerin yol açtığı şartlı değişimler (: /AwCI/ > /AwCU/, /AwI/ > /AwU/, /Aw/ > /Ow/, /AwCU/ > /OwCU/, /AwU/ > /OwU/), bir yandan daha çok Orta çağlar Oğuz ve Kıpçak ağızlarına atfedilebilecek diyalektal türlenmenin izlenmesine yol gösterirken, bir yandan da hem standart türün, yani Hakaniye Türkçesinin gelişme tarihinin hem de onun üstüne kurulduğu ağızların iç değişme tarihinin izlenmesi ve fonolojik değişme etkenleri hakkında fikir edinmemize imkân verir. Oğuz ve Kıpçak ağızlarında Erken Orta Türkçe +IUG ekinin son sesi /G/'nin zayıflayarak silinip ünlü sesle açılan heceye geçmesi ünlü yuvarlaklaşmasına etki eden w/v'nin gerginliğini gevşetirken, ekin son ses /G/'sini koruyan ağızlarda ise w/v'lerin ünlü niteliğini değiştirme etkisi bu kez yön değiştirip başa doğru ilerleyerek baş ses a/e'leri yuvarlaklaştırmıştır. Eski Türkçe /ab, eb/'den gelişen /aw, ew/lerin ilerleyen zamanda bir sonraki aşama olarak baş hecedeki düz-geniş /a, e/ ünlülerini de etkisi altına alarak yuvarlaklaştırdığı 12-14. yüzyıl Harezmi sahası metinlerinden izlenmektedir. Bunun işaretlerini KB nüshalarında da görebilmekteyiz (403 awağlar] A 24/9 owuğlar; 757 ewürmez] C 31/17 öwürmez). Eski ve Erken Orta Türkçe +IUG'lü yapılarıdaki bu +IU şeklinde ortaya çıkan zayıflamanın ise iki farklı değişkenin etkileşimi sonucu olarak ortaya çıkan bir yer değiştirme ile Oğuz ağızlarından Kıpçak ağızlarına (veya tersi) yayılma mı yoksa her iki değişke için de geçerli bir iç gelişme olup olmadığı veya her ikisinin de bir arada ve aynı zamanda mı cereyan ettiği bir diğer tartışma konusudur.

karakterlerin *seslerinin bürünmüş* olması gereken nitelikleri hakkında *çıkarmı*da bulunmamıza yardımcı olabilir.⁴⁸

Biz herşeyden önce eser sahibi Yûsuf'un sesinin eserde birkaç ses tonuna girdiğini iddia edebiliriz. Onun diyalog konu ve içeriklerine göre ders veren ve sonuç çıkaran olarak ortaya çıktığı yerlerdeki sesinin her zaman ciddi ve öğretici bir ses tonunda olduğunu rahatlıkla *tasavvur etmek* mümkündür. Buna karşılık diyalog geçiş ve girişlerindeki tanımlamalarda gördüğümüz Yûsuf, T3K konumunda herşeyi bilen anlatıcı rolündedir. Onun böyle yerlerdeki sesi şüphesiz ders veren ve konularının felsefi yorumunu sanatlı bir biçimde yapan Yûsuf'tan farklı, *düz* bir tonda olmalıdır. Yine sonda bulunan Eklerdeki özellikle Tanrı'ya yakarı ve dualarında, acıyarak ve acınarak zamaneyi ve dostları eleştirdiği beyitlerinde, eseri ve onu yazma faaliyetini anlattığı yerlerde birkaç farklı tonda Yûsuf sesinin olduğunu düşünmemek için sebep yoktur: Tanrı'ya yakarı ve dualarda daha alçak, fakat heyecanlı bir ses tonu; fakat böyle büyük bir eseri Türkçeyi ehlileştirerek nasıl ortaya çıkardığını anlattığı yerlerde ise kendini öven ve kendine güvenen bir ses tonu, zamaneyi ve dostları eleştirdiği yerlerde şikâyetçi, belki biraz kızgın biraz da üzgün ses tonu gibi ...

Yine, meselâ Ay Toldı'nın “devlet=*kut*”un kendisi ve ne olduğunu anlattığı bölümler (XV.-XVI. bâblar) ile bunları izleyen hükümdar Kün Toğdı'nın “adalet”i anlattığı bölümler (XVII.-XVIII. bâblar), hem hükümdar Kün Toğdı'nın hem de Ay Toldı'nın konuşurken seslerinin birden çok sese değişmiş olabileceğini ileri sürmek için seçilebilir. XV.-XVI. bâblardaki Yûsuf'un konuşma duraklarında yaptığı Kün Toğdı tasvirine ve Kün Toğdı'nın Ay Toldı'ya seçtiği hitaplara bakarak onun sesinin kızgın, tehditkâr ve her zamankinden daha ciddi bir tonda iken (629, 643-646), hükümdarın kızgınlığına şaşırان Ay Toldı'nın sesi daha alçak, fakat korkunun karıştığı heyecanlı bir tonda çıkmış olmalıdır (637, 638). Yûsuf'un XVI. bâb başında, bir önceki bâbda Kün Toğdı'nın kızgın ve hizaya getirici bir biçimde söylediklerine Ay Toldı'nın karşılık verirken veya hükümdarın kızmasına yol açan davranışlarının sebebine dair meramını anlatmaya yakaladığı konuşma sırası fırsatını tanımlarken,

⁴⁸ Bu konu önemlidir; zira Türk TV'lerinin son yıllarda daha artan Türk tarihi konulu dizilerindeki tarihî şahsiyetlere yüklenen garip ses ve entonasyon kalıpları, bir 15 yıl öncekilerle kıyas edildiğinde bugünkü Türk tiyatroculuğunun ve/veya seslendirmeciliğinin olanın gerisinde kaldığını veya ehil seslerde olmadığını göstermektedir; meselâ TRT'nin II. Abdülhamit dizisinin fragmanında duyduğumuz, Gök Sultan'ın “çok kötü” seslendirmesi buna tipik bir örnektir.

yani aynı konuyu yeniden açarken Ay Toldı'yı güldürmesi kadar, onun hükümdarın kızgın sözlerinin niye olduğunu anladığını ifade ettirdiğindeki sesi ile izleyen uzun ve ciddi konulu söylemindeki sesinin de aynı olmadığını ifade edebiliriz. Kızgın hükümdar huzurunda kendi kendine – fakat kontrollü – gülerек konuşma sırasını kapam Ay Toldı, zora giren etkileşmeyi onarmaya çalışarak, muhtemelen daha rahatlamış ve karşısındakini de rahatlamaya ve katılımı sürdürmeye çağıran bir ses tonu ile hükümdarın kızmasının yersiz olduğunu bildiren konuşmasına giriş yapmış olmalıdır (657-658). Etkileşimde gülmenin şüphesiz sosyal, kültürel ve psikolojik bir boyutu vardır. Gülmenin iletişime dayalı etkileşim hâlinde iken bir tepki olarak nasıl ve hangi bağlamlarda verildiği kişiden kişiye değiştiği gibi toplumdan topluma da değiştiği bilinmektedir. Yûsuf'un burada Kün Toğdı'nın tehdit edici yüzüne karşı Ay Toldı'yı güldürmesinin Brown ve Levinson'un (1987: 40-1, 232, 234) nezaket stratejileri ile ilgili tespitleriyle karşılaştırılabilir. Bununla birlikte onun devam eden yeni ve uzun konuşmasındaki sesinin tonu, felsefi bir soğukkanlılığı, sükûneti gösteren niteliğe bürünmüş olmalıdır.

İlgili bölümlerdeki aşağıdaki parçalar, bu *ses tasavvurlarına* zemin teşkil eder. Empati yapan aktüel okur/dinler Kün Toğdı'nın kızgın ve tehditkâr bir ses tonu ile konuşmuş olması gerektiğini (1) numaralı, Ay Toldı'nın şaşırdığını ve çaresizlik duygusuna kapıldığını (2) numaralı metin parçalarından anlayabilir. (3) numaralı parça ise konuşmanın ilerleyen akışı içinde Ay Toldı'nın kopma tehlikesine giren sözlü iletişimi nasıl tamir edip toparladığını ve sürdürbildiğini göstermektedir:

- (1)
629 İlig buştı, artuk kıratıttı meniz, / ayur: “Ay eweklik kişiğe isiz! ... “
[...]
643 Yana ok buşup aydı ilig sözi. / Ayur: “Ay biligsiz, kişi munduzı!
644 özünke baka kör! Kim erdiñ maña? / Kayudın kelir bu fuzüllük şağa?
645 Tapuğluğ tесе men, özün tapğı yok. / Tusuğluğ tесе men, yana aşğı yok.
646 Tapuğsuz ağırlap açındım sени. / Orun bėrdim erse, basındıñ mени. ...”
- (2)
637 Bu Ay Toldı aydı: “Ay ilig kıtu! / Negüke buşar erki? Toldı otı?
638 Yazukum ne erki? Bilümez özüm. / Ayu bėrsü ewre; eşitsü sözüm.”
- (3)
657 Küle aydı Ay Toldı: “Uktı özüm. / Ayıtıñ muni sen, eşitgil sözüm!
658 Ukup kıldım emdi, bu işlerni men. / Kerek erdi sen me muni uksa sen.”

Yukarıdaki son iki metin parçasının ilkinde, Ay Toldı'nın kızgın ve tehditkâr hükümdara karşılık verirken (637-8), *ilig kıtu* hitabıyla muhatabının kendi konuşma konusu “devlet=*kur*” ile bağını

doğrudan kurarak bunu Kün Toğdı'ya güçlü sezdirimi, yine hükümdara *ayu bərsü, eşitsü* gibi T3K'de en üst saygılı hitapları yoluyla aralarındaki ilişkiyi belirleyen etkenlerin, burada güç, sosyal mesafe ve yükümlülüklerin kültüre özgü tertibi olmak üzere hepsi birlikte - farkında olduğunu bildirmesi,⁴⁹ *erki* şüphe ve tereddüt

⁴⁹ KB'deki hitaplarda T2K için “sen” ve “siz” zamirlerinin de seçimli kullanımlarını idare eden etkenleri belirlemek mümkündür. Dikkate değer ki, Yûsuf eserinin XLVIII. bâbı *Öğdülmiş kapıdaki er at birle negü teg tirilgüsün ayur'da, seni siz têseler anı siz tégil / tağı anda yêgrek yanıt sözleğil || kaya yañkusındın qoğı bolmağıl / seni sen têseler anı senleğil* (4310, 4311) beyitleriyle bu iki hitap zahirinin sosyal hayattaki kullanımını kurallandırmıştır. Buna karşılık, Eski Oğuz Türkçesinde yazıya geçirilen *Dede Korkut Kitabı*'nda, tek bir kez bile nezaket “sen” zamiri için siz yoktur. T2K için *sen* ve *siz* zamirlerinin Türkistan Türkleri; özellikle Uyğurlar ve Özbekler arasında dikkatle sürdürülen kuralı kullanımının çok erken gelişmiş olduğunu KB kadar, Buddhist Türk muhitine ait metinler de göstermektedir. Anlaşılan Türkçenin konuşma türlerinde T2K'ye hitapta “sen” ve “siz” zamirlerinin seçimini belirleyen kuralların ortaya çıkması, gelişip yerleşmesinin tarihi eşit bir görünüme sahip değildir. Ancak Türkçenin yazılı tarihinde bu kurallandırmayı çok daha erken bir zamana taşıyan tanıklar vardır: 732 yılında yeğen Yolluğ Tegin, amcası Kül Tegin'e, *ıgar oğlanınızda tayğunuzda yegdi igidür ertigiz uça bardıgız* diyerek *siz* zamiri ile hitap etmişti (Kül Tegin Yazıtı, GD Yüzü). Yine hem Yenisey hem de Moğolistan bölgesinden mezar yazıtlarında, mezar yazıtını diktiren birinci derece yakınların, ölen atalarına *siz* diye hitap ettiklerini gösteren kıymetli örnekler vardır. Meselâ, Y 28 Altın Köl I mezar yazıtının sahibi ile mezar yazıtını diken birinci dereceden yakınları arasında bir diyalog gibi kurulan yazıt metninde yakınların ölen Umay beğlerine hitaplarında kullandıkları zamir *siz*'dir: *ininizke içinizke ingen yüki ilde tüşürtünüz ... atsız alp ertiniz it ussar küç ertiniz a* (Y 28 Altın Köl I 2, 5); Kara Kan'a elçi olarak gidip de dönemeyen Çabış Tun'a, ona yakın erkek kardeşi, dokuz da oğlu olduğu için bengü taşını dikenler de, *siz* diye hitap etmişlerdir: *erdemin için elinde kara kanka barıpan yalabaç barıpan kelmediniz begimiz* (Y 30 Uybat I 4-5); yavrularını (yuvasından) düşürmüş kuş gibi oğullarını terk ederek onları üzüntüye duçar eden, oğullarına doymadan 49 yaşında ölüp giden Alp Tutuk'a da oğulları ve erkek kardeşleri mezar yazıtında *siz* diye hitap etmişlerdir: *altı yeti urı oğlunuzka bökmedük kaçaçım alp kuşça bala tüşürmek ertiniz bunğa* (Y 48 Abakan, 5-6); Tirig Beg İhlal'ın mezar yazıtındaki seçim de “siz” yönündedir (Y 98 Uybat VI, 1-3); İhe-Ashete yazıtında da 723'te ölen Tekeş Kül Tudun İnisi Yegen İrkin/Kül Tudun İnisi Altun Tamgan Tarkan'a geride kalan iki oğlu Torgul ve Yelgek saygı ve nezaket zamiri “siz”le seslenmişlerdir: *lakzın yıl uça bardınız esiz* (Mo. İhe-Ashete, 2-3). İhe-Hanuyn-Nor yazıtı, öznenen başlayarak cümlelerin bütün kişi bildiren unsurlarında “siz” nezaket ve saygı zamiri kullanımına iyi bir örnektir: *siz ... bedizinizin a bunça kazganu a ber(tiniz) a* (I. parça, Tekin 1964). Ana-atadan başlayıp beğ, kağana, Tanrı'ya ve başka kutsallara uzanan bir hatta, konuşurken tekil muhataba seçilen hitap sözcükleri kadar, *Sen-Siz* zamirlerinden birinin seçiminin yarattığı sosyal sonuçların ne olduğu, kimin kime hangi biçimi kullanacağı, hangi hâllerde belli biçimlerin kullanılacağı ile ilgili kuralların tespiti ve bu kuralların ortaya çıkış ve gelişme

parçacığ ve eylemin öznesini fiilinin dışına çıkarıp bunu kendi *özüm* zamiriyle işaretleyerek olumsuz yeterlikteki *bilümez özüm* ile hem çaresizliğini açığa vurması hem de Ben'i *öz/kendi*'den ayırarak aranacak suçluyu şahsileştirmede tercih ettiğ konuşma üslubunun dilsel işaretleyicileri, rahatladığındakiler ile karşılaştırıldığında, konuşurların konuşma akış içindeki duygu ve düşünceleri ile bunları istemli ve/veya istemsiz dışa vuran davranışlarının dilsel işaretleyicilerine uyumunu sağlatmada, Yûsuf'un başarısı gözler önüne serilir. Yûsuf karakterlerinin içinde bulunduğu duygu ve düşünce durumlarını okur/dinlere sunmada ve aktarmada mahirdir.

Art arda soru ve cevaplarla devam eden XVI. bâbda, Yûsuf iki tarafın birbirini artık anladığını, yanlış anlayan ve soru soran taraf hükümdar Kûn Toğdı olduğu için, ona her sorusu başında *Uktum* "Anladım." cümlesini (671, 683, 697, 714, 728) söyleterek hükümdarın normal ses tonu ayarlaması hakkında fikir verir. Daha çok hükümdar Kûn Toğdı'da gördüğümüz bu "*uktum*"la başlayan soru-cevap cümleleri, elbette onun söylenen bağlamı bağlamlaştırdığını bildiren açık bir ifadesi, başka bir ifade ile tepkimeci cevabıdır da. Bu bâbın en sonundaki Ay Toldı'ya söylediğ alkış ve takdir sözlerinde ise hükümdarın ses tonunun değışerek, bu sefer takdir edici bir niteliğ e büründüğünü düşünmek yanlış olmaz. Yine eserin ilerleyen bölümlerinde Ay Toldı'nın ölüm döş eğinde Tanrı'ya yakarış larındaki sesi ile başına gelen oğ lu Ögdülmüş'e öğütlerini verirkenki ses tonunun ve hükümdar Kûn Toğdı'nın Ay Toldı'yı hasta yatağ ında ziyaretinde söylediğ teselli edici, sabır ve tevekküle davet eden sözleri sırasında da seslerinin aynı olmadığını tahmin etmeliyiz. Böyle örneklerin sayısını artırabiliriz.⁵⁰

tarihleri için elimizde bulunan dilsel tanıklar yeterlidir ve Eski ve Orta Türk çağ ı konuşurlarının sosyal arka plân, prestij ve kişilik özelliklerine bağ lu olarak görünen dil kullanımlarındaki kararları hakkında fikir edinmek ve bir kanaate varmak için elverişlidirler. Türklerin konuşma dilinde ve en iyi iş lenmiş edebî şekiller dâhil yazılı dillerinin bütün türlerinde konuşma davranış larının çeş itliliğ ine ve karmaş ıklığı na duyulacak ilgi, hiç ş üpheş iz, onların toplumsal hayatı nasıl düzenlediklerini ve kültürel dünya görüş lerinin içeriğ ini nasıl iş a ettiklerini de anlamamıza yarayacaktır.

⁵⁰ Bu çerçevede, eserin konuşur konumundaki asıl karakterlerinin baş kalarından iktibaslarına yukarıda işaret edilen dilsel uyarıcılara ek olarak, konuşma akış ı içindeki seslerinden farklılaş mış , dikkate ve odaklanmaya davet eden yeni bir ses niteliğ i ve bürünün eş lik etmiş olması gerektiğ ini de varsaymak gerekir. Ç eş itli canlı dillerde bu türden şeylerin deneysel araşt ırmalarının yapıld ığı bilirse de, bütün değ iş keleriyle Türkçenin böyle bir incelemeye konu olup olmad ığı yazarın bilgisi dâhilinde değ ildir.

Eser özellikle küçükten büyüğe, hizmetkârdan beğe uzanan bir dizilişte resmî/formal konuşma âdâbına dair bilgileri ile 11. yüzyıl Türk sosyal ve kültürel etkileşim ve iletişim kodlamaları hakkında birincil kaynak değerindedir. Meselâ, *Ay Toldı iligke özi devlet erdükin ayur bâbı* (XV. bâb) girişi, konuşmanın zaman-mekânı (: birgün, saray), konuşan tarafların hiyerarşik ilişkiye dayalı duruş ve konumları, sohbet içeriğinin inşasında bir nesne tetikleyicisinden (: top) yararlanılması yanında, hükümdar Kün Toğdı ve Ay Toldı'nın konuşma atmosferini değiştiren, fakat onların konuşma içeriğini destekleyici ve yönlendirici jest ve mimiklerinin 3. kişide/dışarıdan betimlenerek katılımcıların el, yüz ve bedenlerine yansıyan duygu ve düşünce bildiren tepkilerinin onların konuşmalarının akışını belirlemelerinde oynadığı rolü tespit etmek açısından karakteristiktir. Bütün bunlar Yûsuf'un, hangi zamanda olursa olsun, metnini okuyan/dinleyeni sohbetin akışına dair önden kestirimlerde bulunma ve sohbetin nasıl ilerleyeceğine dair fikir yürütme zeminine oturarak, kitabının gerçek muhatabını da metnin içine çekerek yönlendirme hedefini güttüğünü gösterir. Aşağıdaki parçada, *altı çizili eğik* ibareler Ay Toldı'ya, *altı çizili koyu* ibareler hükümdar Kün Toğdı'ya betimlemektedir:

620 ilig bir kün oldrup özi yalnızuz / okıp kirdi ay toldı sewnür özün
621 *kirip turdı* ay toldı *utru örü* / ilig *imledi kelgil oldur berü*⁵¹
622 *çıkardı topık kodı* ay toldı kör / *anı yastanıp ötrü oldurdu* kör
623 ayıttı ilig tegme törlüg bilig / yanut berdi ay toldı açtı tilig
624 *sewindi* ilig kör *yaruttı yüzün* / anı kördi ay toldı *yumdı közin*
625 *sözün kesti* ilig *hiç ündemedi* / *közin yumdı* ay toldı *hiç açmadı*
626 *yana aytu kirdi* ilig *öz sözün* / yanut berdi ay toldı *tügdi yüzün*
627 başa kördi ilig kamağ törlüğün / tükel buldı bilgi ukuşı ögün
628 *sewe baktı* ilig awıttı özin / bu ay toldı *terkin ewürdi yüzün*
629 ilig *bustu artuk kararttı meniz* / ayur ay eweklik kişiye isiz

Hükümdarın Ay Toldı'ya adaleti anlattığı bölüm de konuşan karakterlerin böyle jest ve mimiklerini, söylenenlerin içerik ve tarzına

⁵¹ (közin) imle- (işaret bile) “gözle işaret etmek”, bu metnin asıl karakterlerine ait konuşmalarında yalnızca hükümdara ait bir eylemdir; bu onun sohbet katılımcılarının sosyal statü bakımından yukarıdan aşağıya ilişkisini de kolayca sergiler:

768 bakıp kördi ilig *közin imledi* / *işaret bile kelgil oldur* tedi (Ay Toldı'ya)
955 *ilig* bir kün ay toldını ündedi / orun berdi oldur tēju *imledi*
4897 *ilig imledi* berdi oldurğ orun / bu keçti orunka siliglik kurun (Öğdülmiş'e)
Eserin bunun dışına çıkan tek örneği, yaşlılıkla ilişkilendirilen duyma ve görme yetersizliğine dayalı bir işaretleme eylemini gösterir:
5642 yırak eştür erdi kulağ tutsa ma / bu kün boldı *elgin özüm imleme* (Öğdülmiş kendi durumu ile ilgili)

göre istemli veya istemsiz olarak ortaya çıkan beden duruşlarını gösteren en önemli parçalardan biridir:

XVII kün toğdı ilig ay toldıka ‘adil şıfatın ayur
765 ilig bir kün oldrup özi yalğuzun / ewin kıldı hālī irikti özün
766 okıdı kör ay toldıka kıldı yol / bu ay toldtı kirdi karwıstırdı kol
767 ilig ötrü turdı adakın örü / ilig sözlemedi bir ança turu
768 bakıp kördi ilig közin imledi / ışaret bile kelgıl oldur tedi
769 bu ay toldtı oldurdı akru amul / közin yerke tiktı yaruttı köñül
770 iligke baka kördi yaşru közin / kaşı közi tügmiş acıtmış yüzün
771 kümüş kürsı urmış üze oldurur / bu kürsı adağı üç adrı turur
772 beğük bir biçekig eligde tutar / solındın urağun oñındın şeker
773 anı kördi erse bu ay toldtı çın / katıg korktı özke kodı aldı tın

İlig su’alı Ay Toldıka
774 bir ança turup baş köttürdi ilig / bu ay toldtıka aydı tepret tilig
775 nelük sözlemez sen ağıñ teg bolup / mēni munda yalğuz bu yañlıg bulup

Ay Toldtı cevābı İligke
776 bu ay toldtı aydı ay ilig kutı / meniñ sözlegüke özüm yok şatı
777 adınısıg körrür men bu kün kılık etiğ / anar eymenür men ay bilge tetig
778 karağa bilge bērdi bilgi açuğ / buşar öñte beglerke barma yağuğ

Aşağıdaki metin parçası, hem Odğurmuş’ın mektubunun dili hem de hükümdarın mektubu okudukça istemsiz yüz tepkileri ve ardından Ögdülmiş’e yönelen sözlü karşılıkları katılımcıların aralarına nazık bir biçimde mesafe koymak için başvurdukları dil kullanımı stratejileri açısından incelemeye değer bir örnek sunmaktadır:

3842 ayıttı ilig aşnu odğurmuşıg / ayur sözle keltür sözüñni bısıg
3843 negü söz yorıdı ne boldı işiñ / tilekiñ ne boldı kelür mü eşiñ
3844 bitig bērdi ögdülmiş aşnu turup / ilig aldı açtı okıdı korup⁵².
3845 yüzi kızdı oğdı yana külçirip / sakındı bir ança uzun kēç irip
3846 ayur bu kaşaşın irig sözlemiş / anar torqu ıdtım tiken çıknemiş
3847 mūni yok bu sözke köni sözlemiş / köni söz irig ol irig çoğlamış
3848 negü erdi sözler tilin sözlemiş / maña ayğıl emdi eşitmiş ömiş

Yūsuf eserinde *kül-* “gülmek” ve *külçir-* “gülümsemek” ayrımını da yapmıştır.⁵³ Odğurmuş’ın Ögdülmiş’ten gönderdiği mektubu okudukça değişen (3844-3845), sonunda Yūsuf’un *külçir-* fiilini seçerek yansıttığı Kün Toğdı’nın ruh hālī, onun 3842-3843’teki

⁵² korup] A 110/10 kırup, B 278/4 körup

⁵³ KB’de *kül-* ve derecelerini bildiren ibareleri karşıtlarına göre belirleyebiliriz: Meselâ, yüz parlamak sevinmeyle beraberdir. Yūsuf *katıg kül-* ve *katğura kül-*’in sosyal değerlerine de işaret etmiştir: *katıg ün* ile gülmek ayıptır, büyüklerin yanında v.s. Etkileşimde gülme üzerine çeşitli çalışmalar yapılmıştır; Bkz. Psathas (1995); Glenn (2003); Glenn and Holt (ed.) (2013).

sabırsızlığına delalet eden art arda soruları ile olumlu beklentisini gösteren Ögdülmiş'e hitaben söylediği “*sözle, keltür sözünü bışığ*” cümlesi ile birlikte değerlendirildiğinde, ilk konuşması ile yazılanları sindirmek için bir müddet canı sıkılarak düşündükten sonra başladığı konuşmasındaki (3846-3847) sesinin aynı tonda olmadığını, Kün Toğdı'nın sesinin kısa aralıklarla birden çok tona değiştiğini tasavvur etmek okur/dinler için güç değildir. Şüphesiz hükümdar mektubu okudukça, uğradığı hayal kırıklığı acı bir tebessümle kızaran yüzüne yansımış, ardından yaptığı kısa, fakat mektup içeriği ve sahibini yorumlayan yargılayıcı net konuşmasındaki ses tonu da onun yüzüne vuran bu karmaşık ruh hâlini yansıtmış olmalıdır. Okur/dinler elbette, hükümdarın bu gülümsemesine Ögdülmiş'in, gülümseyerek karşılık vermediğini, aksine hükümdarın ne kadar ciddi olduğunu daha da farkına varmış olduğunu anlayacaktır. Zira hükümdarın gülümsemesi, Odğurmuş'ın nazıkçe onu reddettiği mektubunun içeriğine ve dili kullanım tercihlerinedir. Odğurmuş, mektubunda bir yandan hükümdar ile kendisi arasındaki göreceli güç farkını çok açık bir biçimde ifade etmiş, bir yandan da mektubun ilerleyen kısımlarında doğrudan “sen” hitap zamirini sıklıkla kullanmış olsa bile, ona yönelen ilk sözlerinde hükümdar için “sen”, kendisi için “ben” zamirinden kaçınıp kişisizleştirme yolunu tercih ederek hükümdarı kendisinden ayırdığını, onu dışarıda tuttuğunu göstermiştir.⁵⁴ Hükümdarın gülümsemesi, Odğurmuş'ın nazık reddetme retorikine verdiği bir tepkidir. Dolayısı ile, yukarıdaki Kün Toğdı'nın üç beyitlik konuşmasının son beytinde okuduğumuz Ögdülmiş'e sorulu emir cümlesinde onun ses tonunun yeniden değiştiğini, duygu ve düşüncelerinin de eşlik ettiği, fakat sabırsızlığını da gösteren bir tepeden bakan merakı taşıdığını okur/dinler canlandırabilir.

Böylece Yûsuf, eserinin karşılıklı konuşan-dinleyen ve tersi konuma yerleştirdiği karakterlerinin etkileşimdeki konuşmaları sırasında söze ve sese dayanmayan görünümelerini de canlandırmak suretiyle kimi bütünüyle evrensel, kimi de yalnızca 11. yüzyılın Karahanlı Türk muhitinin konuşurlarına özgü etkileşim özelliklerini vererek bize Türk konuşma etnografyası hakkında somut deliller sunar.⁵⁵ Yûsuf bu türden sosyal etkileşimlerdeki incelikleri vererek

⁵⁴ Odğurmuş'ın mektubunda hükümdarı ve kendisini kişisizleştirdiği sözleri; Kün Toğdı için **altı çizili kovu**, Odğurmuş için **altı çizili eğik**:

3732 **ilig yarlıkamış bitig birle söz** / okıdım **bitigin yaruk boldı köz**

3733 **üküş edğü yarlıg tümen öt erig / maña yarlıkamış kamuğ sözlerig**

⁵⁵ “Bugünkü Türk Dili”nin standart veya standart olmayan değişkelerinde, konuşma ve yazı dilinin söylem türlerine göre konuşurların bürün ve ses nitelikleri ile semiyotik sisteme ilişkin diğer özellikleri hakkında yapılacak müstakil araştırmalar ve eş zamanlı olarak karşılaştırmaların hangi sonuçları

konuşurlar arasındaki duruma göre konum alışlardaki değişimleri ve duyguyu yalnızca karakterlerine değil, okur/dinlerine de taşımayı başarır, muhataplarını izleyen konuşmanın içeriğine hazırlar. Aşağıda seçilen beyitler de her biri bu türden etkileşim ve/veya iletişim hâlinde iken katılımcıların sese dayanmayan görünümelerini örneklemek için seçilmiştir:

'derin, soğukkanlı ve/veya soğuk düşünmek' **kaşın tüg-** : 'düşünme veya derin konulu konuşma sonrası rahatlamak' **kaşın yaz-**

5010 iğiğü sözi tındı bir söz üze / sewiñin turup çıktı **kaşın yaz**
1110 du'ā kıldı ilig kör açtı tilig / şifā koldı rabdın kötürdi elig || 1111 turup çıktı
andın **sakiñin tügük** / kelip karşıka kirdi kögli tüşük
4976 turup ewke kirdi bu iki қадаş / қадаşıңа зāhid alın **tügdi kaş**

'kızmak' **kaş tüg-**

6232 saña **tügmedim** men bu **kaşım közüm** / küler yüz tutar men sewiñliç
özüm

Beğ huzuruna girerken, beğın huzurunda dururken, beğe arz ederken hizmetkârın yapması gereken hâl ve hareketleri

4050 negü tēr eşigil tapuğ kılğuçı / tapuğ yetrüp ötrü tilek bulğuçı ...|| 4055
kalı beğke utru turur erse sen / **közün yērde tutıl kulak törde sen**
4056 elig kawşuru **tut adakiñ tūze** / bu oñ elgiñ urğıl sol elgiñ **ūze**⁵⁶
4057 **kapuğda kirdürde oñuñ aşnu mañ**⁵⁷ / tilin yarlıkarda ögün birle añ
4058 ötüğ ötnür erken **köni tut elig** / **iki tiz bile sök** tüzün bol silig⁵⁸

vereceği merak edilmelidir. Bu türden araştırmaların bilgisi ile şu veya bu derecede birbirini anlayabilen Türkçe konuşurların “kendi” dil türlerinde karşılıklı konuşurken veya etkileşirken birbirlerini daha iyi kavrayacaklarını şimdiden varsayabiliriz. Bu türden araştırmaları yapabilmek için “sahada olmak” kadar “sahadan olmak” da elbette çok önemlidir, ancak bu tek başına yeterli olmayıp gerekli bilimsel donanımla birlikte araştırma nesnesinin “Dünya”sını kavramayı sağlayacak başka sosyal-kültürel, entelektüel ve mental mezyetlere de sahip olmayı zorunlu kılmaktadır.

Yüz yüze etkileşim üzerine dikkate değer şu çalışmalara bakılabilir: Kendon, Harris ve Key, ed.ler 1975; Kendon 1981; Sudnow 1979a; Sudnow 1979b; Schegloff 1984; Wagner ve Lee 1999.

⁵⁶ Türklerde bu hiyerarşik tertibi yansıtan duruşa bugün de rastlamak mümkündür. Yazar, Türk Dünyasından yüksek lisans ve doktora yapan beyefendi erkek öğrencilerinde oturtuluncaya kadar bu duruşun devam ettirildiğini bilmektedir.

⁵⁷ Kapıdan önce sağ ayağını atarak girmek bugün de yaygın olarak devam etmektedir. Yüsuftaki bu “kurallandırılmış” girişin, Eski Türklerdeki “iyeler” inanışı ile ilgisi olması gerekir. Anadolu'da, sol ayakla kapıdan girmenin uğursuzluk getireceğine dair inanış bugün kentli-köylü hemen herkes için geçerlidir denebilir.

4059 kıya bakma anda solun ya onun / özün eymenü tur eşit söz ögün⁵⁹
4060 sağa söz ayıtsa ötün söz çını / cevâb bërse yarlıg tegürgil köni
krş. benzeri:
4110 özün karşıka kîrse baknu yorı / sêni kim ağırlar ağırla anı || 4111
küwezlenme elgin sala kîrmegil / elig alşu tutşu yême turmağıl v.b.

Yukarıdaki 4110-4111'de saraya girildiğinde karşılaşılan kişilerle elig alış- tutuş- laubalilik sayılıp istenmeyen bir durum iken, aşağıdaki örneklerde yakın kişiler arasında selamlaşma ve karşılama ritüelinin bir parçası olarak elig al(ış)- tut(uş)- ve kuçuş-, yüz köz öp- iki çok yakın kişiye; Odğurmuş'a ve Ögdülmiş'e her karşılaşmalarında yaptırılmıştır. Bu, bugün de görülen yakın kişiler arasındaki sıcak karşılama ve eve buyur etmedir:

3291 tegip akru elgin tokıdı kapuğ / turup çıktı odğurmuş ıdı tapuğ
3292 kapuğ açtı çıktı kaşaşın körüp / kuçuştı esenleştı yüz köz öpüp
3293 elig aldı ewke kigürdi bat a / orun bérdi oldurdı elgin tuta
3958 kapuğ açtı terkin ol utru çıkıp / selâm kıldı tuttı kör elgin alıp
3959 yana kirdi odğurmuş elgin tutup / orun kıldı törde ağırlap öpüp
5031 turup akru keldi kör odğurmuş a / küdeşip körü aldı ögdülmiş e || 5032
selâm kıldı ötrü alıştı elig / turup ewke kirdi bu iki silig

Dikkate değer ki, Yûsuf Ögdülmiş üçüncü kez Odğurmuş'ın evine gittiğinde, Odğurmuş'a aynı karşılamayı yaptırmamıştır. Bu karşılamada, okur/dinler hükümdarın ısrarından artık çok sıkılan bir Odğurmuş'ı, hem eski bilgisine dayalı olarak beklediği karşılaşmasındaki eksiklerinden, hem de sözlerinin anlamından biraz bıkkın biraz da kızgın bir ses tonuyla konuştuğunu çıkarabilir:

4972 tokıdı kapuğ akru elgin tutup / turup çıktı terkin kadaşı ukup
4973 közün kördi erse kör ögdülmişig / ayur ay kadaşım uzattın işig
4974 nelük emgetürsen özünni küçün / negüke karışın maña bu öçün
4975 yorı kel kirelim maña ay sözün / nelük ewre keldi yana bu özün ...

elig/elgin ow- KB'de kötü, daha çok üzüntülü bir haber karşısında ne yapılacağı bilinmeyen durumlarda alınan bir

⁵⁸ Bu iki duruştan ikincisi Modern Türklerde bırakılmıştır, ancak arz ederken elleri düz tutmak, yalnızca askeri hiyerarşide değil, daha gevşek ve serbest sivil bürokratik hiyerarşide de geçerliliğini sürdürmektedir. Bununla birlikte, yerde oturma hâlâ görülebildiği Türk köylerinde ve/veya obalarında, büyüklerin huzurunda elleri diz üstünde düz tutarak ve iki diz üstü çökerek oturmak gençlerde görülür, hatta beklendiği de olur.

⁵⁹ Bugün için de geçerli bir görgü kuralıdır, evrensel olmalıdır. Bu harekete maruz kalan muhatap iletişim ve etkileşimin saygı ve edep çerçevesinde cereyan etmediğini hemen anlar; konuşmasını ve duruşunu buna göre ayarlar. Yakın büyükler karşısında yapılmışsa, yapan ciddi bir sözlü veya gözle uyarı da alabilir.

hareketi/jesti göstermektedir: 5967 *kapuğdın yana ewre yandı ewe / enip kaldı ögdülmiş elqin owa*.

tik- 'dikmek' fiili de *köz* 'göz' görme organının bakış istikametlerine göre farklı değerler kazanır. KB'deki Tanrı'ya şükrederken düzenli kullanımını gördüğümüz gözleri göğe dikerek elleri kaldırma biçimindeki duruş alışlar⁶⁰, (Türk) Tengri inancı zamanından kalmış, fakat İslâmî forma sokulmuş olmalıdır:

'Tanrı'ya şükretme' közin kökke tik- > elig kötür-

1029 *bu sözler eşitti sewindi* ilig / *közin kökke tıkti kötürdi elig* || 1030 *bayatka şükür kıldı ögdi üküş* / ayur: "ay idim sen bağırsak küşüş ..."
1249 *eşitti kör ay toldı oğlu sözün* / *kötürdi elig kökke tıkti közin* || 1250 *bayatka şükür kıldı artuğ üküş* / bayat bérmişine oğulka ukuş
1519 *közin kökke tıkti kötürdi elig* / şahadet bile kesti teprer tilig
1783 *közin kökke tıkti kötürdi elig* / ayur: "ay idim sen bérigli bilig ..."
3051 *bu sözler eşitti sewindi* elig / *du'a kıldı rabka kötürdi elig* || 3052 ayur: "ay bağırsak inanğu idim / katıgılık yérinde sığınğu idim ..."
3116 *şükür kıldı artuğ sewindi* ilig / *senâ kıldı rabka kötürdi elig* || 3117 ayur: "ay bağırsak idim sen uluğ / ağır kıldın elde bu yunçığ kuluğ ..."

Gözleri yere dikmek ise, çağırıldığında küçüğün büyüğü konuşmadan saygıyla beklemesini ifade eden hiyerarşi fiilidir:

'büyük (burada hükümdar) çağırıldığında gözü yerde saygıyla bekleme' közin yérke tik-

955 ilig bir kün ay toldını ündedi / orun bérdi oldur tēju imledi
956 bu ay toldı oldurdi aqrı silig / *közin yérke tıkti* bekütti tilig

Bütün bunlar Kutadgu Bilig'in bir drama gibi sahnelenebileceğini de söylememize izin verir. Eser, konuşma ortamlarının betimlemeleri bakımından zayıf gibi gözükse de, kahramanların hayatın olağan akışı içinde hiç dikkat çekmeyecek gibi gözükken birbirini izleyen eylemlerinin bilinçli bir biçimde betimlenip sıralanmasıyla hareketlenir, yani başka manzum *Mesele* kitaplarının aksine KB, eserde temel eylem olarak beliren soru sorma - cevap verme üzerine kurulu bir karşılıklı konuşmadan ibaret değildir. Ay Toldı'nın Hükümdar Kün Toğdı Hizmetine Gelmesi, Ay Toldı'nın hastalanması, ölümü ve yas tutulması ile ilgili olarak ölüm ve sonrası

⁶⁰ KB'de *tik-* fiili *adağ* 'ayak' ile kullanıldığında, güçlü ve kararlı bir biçimde - her türden - direnmeyi, direnç göstermeyi işaretler: *adaşığ asıg yas içinde sına / bu yérde adağ tikse bek tut sen e* (4208). Kül Tigin ve Bilge Kağan yazıtları Türklerin bu eylemin tersi olan "direnememek" eylemi için yine *adağ*'la birlikte *kaşat-* 'gevşetmek' fiilini kullandıklarını tanıklamaktadır. Türkiye Türkçesinde de aynıdır: *ayak dire-:ayak gevşet-*.

işler, yazı yazma gibi iş-eylemler bir zaman-mekâna oturtularak sıralı iş veya oluşlar okura/dinlere canlandırılır. Sıralı eylemlerde görülen böyle anlık dakikleştirmeler canlandırmayı kolaylaştırır. *Elig başka urdı > sakındı uzun keç > kötürdi baş > ayur*⁶¹ gibi yukarıda birkaçına işaret edilen karakterlerin ruh hâllerine, tutum ve konum alışlarına verilen dikkat, karakter canlandırmalarına yardımcı olur. Aslında bu yolun izlenmesi anlatının da doğasına uygun olduğundan şaşırtıcı değildir.

Yûsuf başkahramanlar dışındaki eserine konu olan, meselâ sâkiler gibi diğer kimi faillerinin de fizikî ve huy betimlemeleri ve tanımlamalarına girişmiş, onların iş-eylemlerini de ayrıntılı bir biçimde belirtmiştir. Zira eser bir usûl-erkân ve görgü bilgisi eseridir de ve böylece dönemin âdâb-ı muaşeretini öğrenmek için kıymet biçilmez bir kaynaktır. Meselâ, topluluk içinde nasıl yemek yeneceğinin anlatıldığı kısım, bugün için de ibretliktir (bkz. 4596 v.d.). Aşağıda böyle birkaç sıralı iş ve eylem tanımlarına yer verilmiştir:

Sıralı İş ve Eylem sahnelemeleri:

<i>Ay Toldı'nın Hükümdar Kün Toğdı Hizmetine Gelmesi (XIII. Bâb)</i>	
519	Ay Toldı yerinden kalktı, elbisesini giydi. Çıkıp Küsemiş ile birlikte oraya (: saraya) gitti.
520	Kapıya gelip attan indiler, yürüyerek içeri girdiler. Hâcibin adamı gelip onları karşıladı.
521	Küsemiş içeri girip hâcib ile görüştü. Sonra çıkıp onu (: Ay Toldı'yı) alarak hâcibin yanına götürdü.
...	
522	Hâcib karşıladı baş köşede ona yer gösterdi; güzel ve samimî sözler söyledi.
574	Hâcib kalkıp (hükümdar Kün Toğdı'nın huzurundan) çıktı. Kapıya gelip

⁶¹ 3682 *elig başka urdı* bu Odğurmuş a / *sakındı uzun keç kötürdi baş* a
3683 *ayur* ay kaçdaş tegdi emgek saña / kaçdaşlık kılıp sözledin sen maña

	bir iç oğlanı koşturarak haber saldı.
575	Oğlan koştı ve sözü ona ulaştırdı. Ay Toldı sevinçle kalktı, giyindi.
576	Atına bindi, gelip kapıya indi. Hâcîp karşı çıkıp, onu içeri aldı.
577	Hâcîp ona saygı gösterdi, baş köşede yer verdi. Ay Toldı edep ile yerine oturdu.
578	Hâcîp dönüp hükümdarın huzuruna girdi ve ayakta durarak, keyfiyeti ona arz etti.
<i>Ölüm ve sonrası işler (Ay Toldı'nın hastalanması, ölümü ve yas)</i>	
1500	Oğlunu kucaklayarak tekrar bağrına bastı; öpüp ağladı yüzü göz yaşları ile kaplandı. ...
1510	Sustu, oğlunu kucaklayıp ağladı; tekrar ah-vah etti ve peşimanlıklar getirdi. ...
1517	Ay Toldı başına aklını topladı, ağlamayı bıraktı; malını miras olarak başkalarına dağıttı.
1518	Bütün akrabaları ile helâllaştı; canı mavi göğşe doğru yol almak istedi.
1519	Gözünü göğşe dikti, elini kaldırdı; son sözü kelime-i şehâdet oldu.
1520	Nürlü can ayrıldı, günü karardı; Tanrı adı ile son nefesini verdi.
1521	Saf ve temiz ruhu yükselmek diledi; ruhu uçtu, gitti, boş bir kalıp kaldı.
1522	Ruh hiç doğmamış gibi kayboldu gitti; dünyada âlâmet ve nişan olarak, yalnız adı kaldı.
<i>Yazı yazma: 1. Ay Toldı'nın vasiyetnamesini yazması; 2. Kün Toğdı'nın Oğğurmuş'a mektuplarını yazması I 3187-3275 İligdin selâm köñül aytu bitig biti-</i>	

<i>1. Ay Toldi'nin vasiyetnamesini yazması</i>	
1342	Bu zeki insan (:Ay Toldi) kâğıt-kalem istedi; Tanrı adı ile başlayarak bir yazı yazdı. ...
1496	Mektubu tamamladı, dürüp bağladı; eli ile uzatarak oğluna verdi. ...
<i>2. Kün Toğdı'nın Oğdurmış'a mektuplarını yazması</i> <i>Kün Toğdı'nın Oğdurmış'a 1. mektubu (İligdin selâm könül aytu bitig biti-)</i>	
3185	Hükümdar: "Münasip görüyorsan, şimdi mektup yazayım, bu onu avlayacak bir ağ olsun" dedi-
3186	"Senin gitmen lâzım ise, hazırlan; ben de bir mektup yazıp, sana vereyim."
3187	Hükümdar hokka ve kâğıt istedi, mektup yazdı; mektup ile işini düzene koydu.
3188	Tanrı adı ile başladı: "Yaratan, besleyen ve göçüren odur" dedi.
3189	Sonra devam etti: "Tanrının adını yazdım ...
3197	Bu hükümdardan selam ve hatır sorma mektubudur; ey zeki insan, bunu sana sağlık dileği ile yazdım. ...
3273	İşte yazı ile ulaştırılacak sözlerimi söyledim; sözümü bitirdim ve kalemi sildim.
3274	Bundan başka daha söylenecek ne gibi sözüm varsa, akraban bunları da ağızdan bildirecektir, ey ay yüzüm."
3275	Mektubu katladı, bağladı ve üzerini mühürleyerek, uzattı; Ögdülmüş gelip elinden aldı.
<i>3. Kün Toğdı'nın Oğdurmış'a 2. mektubu</i>	
3896	Hükümdar kalem, kâğıt istedi; kalemi eline alıp mektup yazdı.
3897	Tanrı adı ile söze başladı: "Yaratan, besleyen ve göçüren odur" dedi. ...
3941	Mektubu tamamladı, dürdü ve

	iyice bağladı; havadan serin bir esinti esti ve yazıyı kuruttu.
3942	Üzerini mühürleyip mektubu eline aldı ve uzattı; Ögdülmiş aldı.
<i>Şükretme:</i>	
1783	1. [Hükümdar huzura kavuştu, günü aydınlandı; Tanrı'ya şükür, hamd ve sena etti] Gözünü göğe dikti, elini kaldırdı ve : "Ey rabbim" - dedi ...
3116-3117	2. Hükümdar şükür etti ve çok sevindi; elini kaldırdı ve Tanrı'ya sena etti. ...
<i>Beyin huzurunda nasıl bulunulur:</i>	
4055	Beyin huzurunda bulunduğun zaman gözün yerde, kulağın baş köşede olsun.
4056	Ellerini kavuştur, ayaklarını birbirine biştir; sağ elini sol elin üzerine koy.
4057	Kapıdan girerken, önce sağ ayağını at; sana emir buyurulurken, aklın fikrin onda olsun.
4058	Birşey arz ederken, ellerini aşağı doğru sarkıt; iki diz üzerine çök, arzu ihlas ve sükûn ile yap.
4059	Huzurda iken sağa veya sola bakınma; havf ve hürmet üzere ol, sözünü dikkatle dinle.
4060	Sana bir söz sorarsa, doğruyu söyle; cevap verirse, emrini sadakatle yerine getir. ...

Kutadgu Bilig'in konuşma ve diğer ortamları çoklukla kapalı ortamlar olsa da açık ortamlar da vardır. Kapalı konuşma ortamlarında ilk sırayı Kün Toğdı'nın sarayı alır. Saray, yalnızca hanın bulunduğu ortamdan ibaret değildir. Saray yolu, avlusu, girişi, has hâciplik makamı, halktan kişilerin görüşme yapmayı bekledikleri kısım, han makamı girişi/kapısı, han makamı gibi açık ortamdaki kapalı ortama/ortamlara geçişler okur/dinlere eserde izletilir. Ay Toldı ve

Öğdülmiş'in evi ile Odgürmüş'in evi, evinin önü de sahnelenir. Okur/dinler, böyle kapalı ortamlar dışındaki yerler hakkında da fikir edinebilmektedir. Bununla birlikte eserde, kapalı ve açık ortamların betimlemesi oldukça zayıftır. Bunu Yûsuf'un önemsemediği olarak yorumlamaktan çok, Yûsuf'a veya zamanının okur/dinlerine dil çevrelerinin; dış dünyalarının bir bütün hâlinde doğal olarak eşlik etmesi şeklinde değerlendirebiliriz. KB metninin bu belirsizliğini, modern okur/dinler ancak kültürel bilgisi nispetinde canlandırabilir, o da kısıtlı bir biçimde.

Ortam, eşya, iş ve eylem tanım ve betimlemelerinin bir kısmı düşünür Yûsuf'un anlatı veya konuşma konularını tetikleyici iş gördükleri için ayrıca önemlidir. Daha ayrıntılı gibi gözükse sahne betimlemeleri, ders veren konuların tetikleyici nesneleri veya unsurları olarak kullanıldığında belirir. Meselâ, konuşma ortamı betimlemelerinde kullanılan *top*, *üç ayaklı gümüş taht*, *büyük bıçak*, *acı ot*, *şeker* böyle ders veren konuların tetikleyici nesneleri olarak en dikkati çekenlerdir. Kün Toğdı hükümdarın Ay Toldı'ya adalet vasfını söylediği XVII. bâb (*Kün Toğdı ilig Ay Toldıka 'adil şıfatın ayur*) Türk hükümdarının kabul ortamının metaforlarla yüklü fiktif bir betimlemesini verir. Özellikle hükümdarın tahtı ve bıçağı ile ilgili tanımlamalar, Türk maddî kültürüne dair bu iki önemli eşyaya beğlik etmede yüklenenlerle birlikte kıymetli bilgiler de sunarak konuşma konusu tetikleyici işi görürler. Hükümdar tahtının gümüşten ve üç ayaklı (: *adağı üç adrı turur*) olması önemlidir ki, ilerleyen beyitlerde vurgu gümüş tahtın üç ayaklılığı üzerinedir; düz durdukça sallanmayan, yana yatmayan özelliği art arda söylenerek üç ayaklı taht üzerine oturan bir hükümdar, düzlük-doğruluk ve kanunun uygulamasında; haklıyı haksızdan ayırt etmede beği kulan ayırt etmeyen “adalet”i temsil eder ve daha önemli olarak düz durdukça sallanmayan, yana yatmayan bu üç ayaklı gümüş taht,⁶² eserde bir önceki bölümde Ay Toldı'nın çıkarıp üstüne oturduğu ve sürekli yuvarlanıp giden tabiatıyla “kut”u temsil eden *topık'a* 'top'a karşıtlık

⁶² 771 *kümüş kürsî* urmuş üze oldurur / *bu kürsî adağı üç adrı turur*

KB'de 'taht' için kullanılan bir diğer sözcük *oldruğ*'dur. 647 *oldruğ yeri* = 4896 *oldruğ orun*, 786 *kümüş kürsî orn*, 787 *oldruğ kürsî yeri* ibarelerinin anlamları da gösterdikleri imajlarda aynı gönderime sahip şeylerdir. Kün Toğdı hükümdarın konuşmasında özellikle 801-809. beyitler üç ayaklı taht tanımına ayrılmıştır. Saha Yeri'nden Anadolu'ya uzanan bir alanda dört ayaklılara göre üç ayaklı tabure ve masaların hiç sallanmadıklarına dair bir kanaat hâlâ vardır ve şüphesiz bunun kültürel bir değeri olmalıdır. Yine Anadolu'da kullanılmaya devam edilen (üç ayaklı) sac ayaklarını da bu bağlam içinde düşünmek gerekmektedir.

sağlar. Böylece Yûsuf, diyalog kahramanlarının temsil ettiği “kut” ve “adalet” kavramlarını onların üstüne oturdukları veya oturamadıkları top ve üç ayaklı taht nesneleri ile oturmak/oturamamak eylemleri ve bu eylemlere ilişkili eylemleri sahnelemek suretiyle, “kutlu olma bilgisi” söyleminin iki temel unsurunun anlamlarını hem konuşan tarafların hem de okur/dinlerin daha iyi anlamasında sahnelemenin gücünden yararlanır.

Yûsuf’ eserin in olay örgüsünü inşa eden böyle sahnelemeleri dışında çeşitli ses, söz ve anlam olaylarıyla da canlı bir dil kullanmayı başarmıştır. Dillerini kılıçtan keskin gördüğü şairleri, tamamen somut bir sahne tanımlaması olan *teñizke kırır körse köñlün tükel / güher yinçü yâkût çıkarur meşel* (4395) beytinde, tam bir içtenlikle bakıldığı takdirde onları denize dalarak değerli taşlar çıkaran insanlara/dalgıçlara benzetir. Yine bir Türkçe meselde de böyle bir canlandırma vardır (667-670): Ay Toldı, Kün Togdı’ya *kut*’un tabiatının ne olduğu mesajını onu akan su veya yürüyen dil ile çerçeveleyip onların durup dinlenmeden dünyayı dolaşmaları ve yürümeleri özelliklerini belirterek anlatmış, böylece *kut*’un vefasız, döneke ve sürekli elde tutulamayacağı mesajını tamamen somutlaştırarak canlandığı bir sahne içinde vermiştir:

667 negü tēr eşit emdi türkçe meşel / başında keçürmiş bu kökçin şakal
668 küwenme kıwı kutka kutluğ kişi / inanma özün kutka atlığ kişi
669 aķar suw yorıķ tıl bu kut turmadı / ajun tezginürler yorıp tınmadı
670 inanşız turur kut vefasız yayıg / yorırda uçar terk adaķı tayıg

Eserde sanki Ögdülmüş’e eşlik eden bir Güneş, Gök ve Dünya vardır. Yûsuf, özellikle Ögdülmüş’in doğrudan kendisini ilgilendiren olayların akışına göre değişen zihni ve ruhi durumlarını güneşin batışı, gecenin olması, gece, tanyerinin atışı, güneşin doğuşu ve sabaha dair yaptığı sanatlı betimlemelerle desteklemiştir. Nispeten ayrıntılı anlatıların olduğu böyle yerlerde kişileştirilen gök ve dünyanın kişileştirilen güneşe göre aldıkları konum, tutum ve değişimler, onların canlı (kuşlar, çiçekler, hayvanlar v.b.) veya cansız (yıldızlar, gezegenler v.b.) sahip oldukları varlıklar ses, ışık (hız/rek/biçim), eylem (hız/yön/ses) gösteren sözcükleriyle devreye sokulur. Bu şeylerin karakteristikleri benzetmeler, nitelemeler, aktarmalar, uyum ve uygunluk ve/veya karşıtlık ilişkileri, ses ve söz tekrarları veya bunların tam aksi gibi çeşitli sese, söze ve anlama dayalı dil oyunları sahnelenir; hem etkilenen hem de etkileyen öznesinin Ögdülmüş olduğu *gecenin olması - gece - sabahın olması - sabah* dizilişini izleyen birden çok gece ve sabah, panoramik bir akışla okur/dinlerin gözlem, deneyim ve kültürel bilgisi-görgüsüne göre

yoğunluğu az veya çok olarak muhayyilesine veya canlandırma dünyasına sunulur.

KB'de Ögdülmiş'in kahramanı olduğu on dört (14) akşamdan sabaha geçiş anlatısı vardır: Ögdülmiş'in Odğurmuş'ı ziyarete gittiği ve geldiği geceler; ilk iki ziyareti (I-II, III-IV), Odğurmuş'ı üçüncü ziyarete gideceği gece (V), ertesi gün Odğurmuş'un Kün Toğdı'yı ziyaret ettiği gece (VI-VII), Ögdülmiş'in düşünüyorumlatmak için Odğurmuş'ı ziyaret etmeye karar verip hükümdardan gidiş iznini almaya karar verdiği gece (VIII), Ögdülmiş'in Odğurmuş'a dördüncü ziyaretine gideceği ertesi günün gecesi (IX) ve ziyaretten döndüğü gece (X), Ögdülmiş'in Odğurmuş'a yaptığı ziyareti hükümdara arz ettiği günün gecesi (XI); Ögdülmiş'in Odğurmuş'un hasta olduğu haberini aldığı gece (XII); Odğurmuş'ı hasta yatağında ziyaret edip döndüğü gece (XIII) ve eserin olay örgüsünün de bittiği; Ögdülmiş'in hükümdarla son görüşmesinden sonra evine döndüğü günün gecesi (XIV).⁶³ Ögdülmiş'in akşamdan sabaha evindeki günlük rutinlerini ve bu rutinin dışına çıkan sapmalarını da sıralamamıza izin veren bu zaman anlatılarında Güneş, Gök ve Dünya akşama, geceye ve sabaha geçerken, Ögdülmiş'i yalnız bırakmazlar, yıldızlar uykusuz gecelerinde geçen zamanı ölçmede yardımcı olurlar. Kuşlar, sincaplar, çiçekler de ona eşlik eder. Böyle şeylerin Ögdülmiş'in gözüne nasıl görüldüğünü veya onları nasıl duyduğunu ancak Yûsuf'un diline eşlik eden stilistik ve linguistik takdirlerini keşfederek belirleyebiliriz. Yûsuf'un şiir sanatı, metnin bütünü içinde bu şeyleri karşılayan sözcükler ve onlarla ilişkili dil kullanımı tasarrufları ile birlikte karşılaştırarak incelemeye değerdir. Bu ayrıntılı eylem ve ruh-zihin hâli anlatı içerikleri, eserin empatik okur/dinlerini şairin kurmaca

⁶³ I 3281-3288, II 3835-3840, III 3946-3957, IV 4881-4895, V 4958-4969, VI 5027-5030, VII 5448-5451, VIII 5661-5662, IX 5668-5684, X 5822-5830, XI 5938-5941, XII 5967-5972, XIII 6210-6226, XIV 6420-6424.

Metinde en az bir gece-gündüz zaman döngüsü eksiktir: Bu çok muhtemel Ögdülmiş'in Odğurmuş'ı ziyaretine gidip ölümünü öğrendiği günün gecesidir. Metin Ögdülmiş'in Odğurmuş'un kabri başındaki ağtının ilk birkaç beytinden sonra eksiktir (6300- 6303). Biz bu eksik kısımda Ögdülmiş'in biraz daha süren ağıt sözlerinin, evine dönüşünün, geceyi nasıl sabah ettiğinin, tuttuğu yasın olduğunu düşünebiliriz. Metin birden hükümdarın Ögdülmiş'e taziye ziyaretini sahneleyen LXXXV. bâbla (6304) başlar. Bu bâb 6339'da biter. 6340-6345 anlatıcı ağzından Ögdülmiş'in yastan çıkışını ve eskisi gibi işlerine giriştiğini anlatır. 6347'de Kün Toğdı-Ögdülmiş arasında cereyan eden eserin son diyalogu başlar. Bu diyalog metni de eksiktir. Diyalog 6419'da biter. XIV 6420-6424 eser olay örgüsünün bittiğini gösteren son beyitlerdir, burada artık Ögdülmiş'in ne zihin ve ruh hâline dair ifadeler ne de bunları gösterecek gece-gündüz betimlemeleri yoktur. Bu bir eksiklik olmayıp, aksine eserin olay örgüsünün bitişine uygundur.

Öğdülmiş kılığına mı girdiği sorusunu sormaya kısırtırsa da, Yûsuf hakkında bildiklerimiz, eserinin yüksek entelektüel seviyesi onun böyle anlatılarda kendisini ve onu saran dünyasını, dakik kişisel gözlem ve deneyimlerini bir kaynak olarak kullanmış olması gerektiğini söylememize engel değildir.

Metin bağlamlarına bakarak Öğdülmiş'in değişen ruh ve zihin hâline göre dünyasının ona nasıl görüldüğüne birkaç örnekle işaret etmek isteriz:⁶⁴

Öğdülmiş'in Kün Toğdı hükümdarın mektuplu ve sözlü elçisi olarak Odğurmuş'a yaptığı ziyaretlerde sabahın oluşunu betimleyen beyitlerde seçilen niteleme, benzetme ve aktarmalar doğrudan hükümdarlık erkine işaret eder (I 3288, II 3840, IV 4893, 4895).⁶⁵ Kişi-Dünyanın kişi-Güneş ile doğrudan ilişkisini gösteren betimlemelerde güneşle ilişkili seçilen isimler, *kop-*, *butıklan-*, *örle-* gibi sabit bir noktadan başlatılan yukarı doğru hareketlerini gösteren fiiller v.b., bütün bunlar eserde Kün Toğdı hükümdarın Ay Toldı'ya kendisini tanımlarken (824-835) ilkinin ardından gelenle ilişkisinin kurulduğu iki beyitli anlam ve içerik kümeleri oluşturan konuşma parçasındaki güneşin, işlevlerinin ve yaptıklarının hemen izleyen beyitte hükümdara, onun işlevlerine ve yaptıklarına yüklendiği beyitlerle karşılaştırıldığında, Öğdülmiş'in bu sabah anlatılarındaki Güneşin doğrudan, burcu arslan olan Karahanlı hâkânlarının KB'deki temsilcisine uyum sağladığı dikkati çeker. Bu resim bize Kün Toğdı hükümdarın buyruğu ile Odğurmuş'ı ziyarete giden, görevinin bilincinde bir Öğdülmiş'i canlandırmamıza imkân vermektedir.

Öğdülmiş kendinden emin, huzurlu, mutlu ve ümitli iken sabahları uyanıp baktığında dünyayı ve göğü çok aydınlık görür; onlar Öğdülmiş'e *gülümserler* (I 3288 bkz. yukarı, III 3953, V 4967, IX 5680, X 5827). Bu beyitlerde dünya veya gök *kız* olarak kişileştirilmiş, gülümseyen, dişlerini göstererek gülen bir sevgili veya

⁶⁴ Karakterin ruh hâline göre dünyanın nasıl görüldüğüne dair ilk kayıt Ay Toldı'da tanıklanmaktadır (488-489).

⁶⁵ (I) 3288 *tuma torku kalkan kötürdi uşun* / yaruk yüz küler teg yaradı ajun

(II) 3839 toğardın butıklandı ot teg yalın / yaradı yanı yüz açar teg kelin

3840 *kopa keldi örlep sığa kalkanı / ajun menzi boldı ürün erdini*

(IV) 4893 *yaşık örledi yerde koptı toğı / yaka keldi aşnu tokuz al tuğı*

4894 *turup koptı yundı kör öğdülmiş e / namâzın yetürdi okıp bilmiş e*

4895 *kıza baktı yerdin sığa kalkanı / turup karşıka bardı kirdi köni*

Krş. 86-88 ile:

86 bulıt kökredi urdı nevbet *tuğı* / yaşın yaşnadı tarttı hakan tığı

87 biri kında çıktı sunup el tutar / biri küsi çawı ajunka yeter

88 ajun tuttı tawgaç uluğ buğra han / kutadsu atı bîrsü iki cihân

güzel kızdır. II. anlatıda Öğürmüş'i ilk ziyareti dönüşünde onu ikna edemeyişinden kaynaklanan bir mahçubiyeti hissetse de, sabah dinlenmiş, huzura çıkmaya kendini hazır hisseden bir Ögdülmiş vardır; sabah uyandığında doğudan budaklanıp gelen *ateş gibi alevle*, dünya ona *yüzünü yeni açan bir gelin gibi* aydınlık görünmüştür.⁶⁶ Ancak Ögdülmiş'in iki gecesinde, birinde dünya (VI 5029), diğerinde (X 5824) *gök tul tonu/dul kıyafeti* giymiştir; dul kıyafeti giyen dünya kaşlarını çatarken, gök belini bağlamıştır.⁶⁷

VI. ve VII. anlatılar⁶⁸ aynı geceye aittir; ilkinde (VI 5027-530) ancak gece gelme şartını koşan Öğürmüş bekleyen endişeli Ögdülmiş'i, ikincisinde (VII 5448-5451) Öğürmüş Kün Toğdı ile görüşüp gittikten sonra evine gelen, bu sefer, içinde bir *boşluk oluşmuş/köpli kokuz*, keder ve kaygıdan uyuyamayan Ögdülmiş'i görürüz (VII 5448). Yûsuf burada bir parça-bütün ilişkisi kurarak uyutma rolünü keder ve kaygı ile Ögdülmiş'i uyutmayan gözüne vermiştir. Bu anlatıda kişi-Güneş yere inip yüzünü gizler, duman tozar, kararıp dünyayı kaplarken dünya dul donunu giyip kaşını çatmış, gök ise şeytanın yüzü gibi solup kararmıştır. Bu betimleme aslında bir yandan Ögdülmiş'in ruh hâline uyarken, bir yandan da dünyanın hayhuyundan uzaklaşıp "sonsuz sükûnet"i veya "mutlak son"u hedefleyen Öğürmüş'i da çağırıştırır. Hareket eden herşeyin dinmesi, gözlerini yumması, sesin, gürültünün, canlıların sözünün kesilmesi Öğürmüş'in hayat tarzı seçimi ve temsil ettiği "şey"e uyar.

⁶⁶ (II) 3839 toğardın butıklandı ot teg yalın / yaradı yanı yüz açar teg kelin

(III) 3953 yaşık kopty yerdin kötürdi başın / yaruk yüz küler teg yiristi tişin

(V) 4967 küle baktı örlep talu kız yüzi / yaradı bu dünyâ iri hem kuzı

(X) 5827 oğundı baka kördi kötrüp başın / kalık kız küler teg yiristi tişin

(IX) 5680 sewüğü külçirer teg yaradı ajun / sakınc kışga boldı sewinçler uzun

⁶⁷ (VI) 5029 ajun tul tonın kedti kaşın tügüp / kalık yek yüzi teg karardı oñup

(X) 5824 koğı ıdı kesme yaruk yüz tudı / kalık tul tonı kedti belin badı

Dünyanın *tul tonu/dul donu* giymesi motifi, IV. bâbda Dünya'nın Yûsufa kendini anlattığı 84. beyitte de vardır. Burada binlerce yıldan beri dul olan, benzi solmuş dünya, ulu hâkân eşi olduğunda dul libasını çıkarıp *ürüñ* as/beyaz kakımdan gelinlikler giyer, süslenir.

⁶⁸ VI 5027 ilel tıp turup çıktı ögdülmiş e / ewiñe kelip kirdi kıldı tüş e
5028 yaşık yêrke indı yüzün kızledi / kararıp tuman tozdı dünyâ tudı
5029 ajun tul tonın kedti kaşın tügüp / kalık yek yüzi teg karardı oñup
5030 kamuğ teprenür tındı yumdı közi / çoğı ün kesildi tirigler sözi
[...]

VII 5448 ewiñe kelip kirdi köpli kokuz / sakınc kadğu birle uğıtmadı köz

5449 toğardın yaşık baş kötürdi örü / kuğu kırtısı boldı dünyâ tolu

5450 yaşık kopty köğsin kötürdi örü / ajun toldı kâfür saçar teg tolu

5451 firişte yüzi teg yaradı ajun / kalık boldı kâfür saçar teg yüzün

Bu gece betimlemesinde Yûsuf'un bağlamaştırması mükemmeldir. Bu gün anlatısının sabahı geceye tam bir karşıtlık sağlar. Yere inip yüzünü gizleyen güneş doğudan başını yukarı kaldırır. Dünyayı kaplayıp karartan sis, yerini her yanı dolduran kuğu tüyüne bırakır. Güneş de artık kalkmış ve göğsünü yukarı kaldırmıştır; böylece bütün dünya sanki saçılan kâfurla dolar. Gecesi dul donunu giyip kaşlarını çatan dünya, sabahında ise melek yüzü gibi parlayan bir dünya, gecesi şeytan yüzü gibi solup kararan gök ise, sabahında yüzüyle sanki kâfur saçan bir göktür. Güneş için VI *yaşık yerke indi yüzün kizledi* : VII 1 *toğardın yaşık baş kötürdi örü*, VII 2 *yaşık koptı kögsin kötürdi örü*; Gök için VI *kararıp tuman tozdi dünyâ tudı* : VII 1 *kuğu kırtışı boldı dünyâ tolu*, VII 2 *kalık boldı kâfur saçar teg yüzün*; Dünya için VI *kararıp tuman tozdi dünyâ tudı* : VII 1 *kuğu kırtışı boldı dünyâ tolu*, VII 2 *ajun toldı kâfur saçar teg tolu*; VI *ajun tul tonın keçti kaşın tügüp* : VII *firişte yüzi teg yarudı ajun* örneklerinde görüleceği üzere *yek* : *firişte*, *yüzün kizle-* : *baş kötür-* *örü*, *oñ-* *karar-* : *yarı-*, *tuman* : *kuğu kırtışı* gibi karşıtlık unsurları ve *yaşık baş kötürdi örü* → *koptı* → *kögsin kötürdi örü* → *kalık boldı kâfur saçar teg yüzün* → *ajun toldı kâfur saçar teg tolu* gibi onları izleyerek tamamlayan uyumluluklarla sağlanan gecesine karşı sabah betimlemesi de hem Ögdülmüş'e hem de Odğurmuş'a uygunluk sağlar. Odğurmuş'ın ruhaniliğinin daha çok öne çıktığı bu betimlemede çatışma içeren *yek*/*şeytan*/*firişte*/melek karşıtlığında şeytanın yüzünün solup kararan göğe, meleğin yüzünün aydınlanan dünyaya tahsis edilmiş olması, yine gece şeytan yüzü gibi solup kararan göğün sabahında yüzüyle cennetin kokusu olduğuna inanılan kâfur (eserde *misk* de) saçması dinî öğeleri barındırır.

Yûsuf'un göğe dul donu giydirip belini bağlattığı ikinci gece X. anlatı gecesidir.⁶⁹ İnzivaya çekilmek isteyen Ögdülmüş, görevinin başına dönmesi için Odğurmuş tarafından ikna edilmiş ve evine dönmüştür. Yûsuf idrak edenin Ögdülmüş olduğu bu geceyi *koğı ıdtı kesme yaruk yüz tudı / kalık tul tonı keçti belin badı || yaşık yazdı bolğay örüglüg saçı / tēyiñ kiş öñi tuttı dünyâ içi* (5824, 5825) olarak betimler. Bu gece Yûsuf'un Ögdülmüş'in uyku düzenini *töşek koldı*

⁶⁹ X 5822 sözün kesti koptı adakın örü / esenleştı atlandı keldi berü
5823 ewiñe kelip tüştı kirdi yorıp / aş içgü yēdi tındı ança serip
5824 koğı ıdtı kesme yaruk yüz tudı / kalık tul tonı keçti belin badı
5825 yaşık yazdı bolğay örüglüg saçı / tēyiñ kiş öñi tuttı dünyâ içi
5826 töşek koldı yattı bir az ençrünüp / uğıdı bir ança süçig amrulup
5827 oğundı baka kördi kötrüp başın / kalık kız küler teg yiriştı tişin
5828 yaşık baş köldürdi yüz açtı yañı / ajun bütrü tuttı ürüñ kuş öñi
5829 turu keldi terkin kör ögdülmüş e / yunup tañ namāz kıldı tattı aşı a
5830 atın mindi bardı yana karşıka / tüşüp kirdi elig taparu ok a

yattı bir az inçrünüp / uydı bir ança süciğ amrulup (5826) olarak bu şekilde seyrek tanımladığı gecelerden biridir. Diğer pek çoğunun aksine Ögdülmiş bu geceyi tatlı ve sakin bir uykuya dalarak geçirmiştir. Okur/dinler Ögdülmiş'in kendini iyi hissettiğini ve görevinin idrakinde olduğunu Yûsuf'un göğü ona dışlarını göstererek gülen bir kız olarak güldürmesinden anlar (X 5827, bkz. yukarı). Güneş başını kaldırıp yüzünü açmış (5828), dünya gecenin tēyiy/sincap ve kış/samur renginin (5825) aksine, tamamen ürtüy kuş/ak kuş rengiyle kaplanmış (5828).

XII. anlatıdaki betimleme diğerlerine göre kısa gibi gözükse de, çok canlı ve hüznüldür.⁷⁰ Odğurmuş'ın ağır hasta olduğu haberini alan Ögdülmiş'in nasıl bir ruh hâli içinde olduğunu 5967-5968. beyitler çok iyi sahnelemektedir: Şaşkınlıktan koşuşturup çaresizlikten elini ovuşturan, neşesi kaçıp büyük bir üzüntüye kapılan Ögdülmiş tanımlanır. Empatik okur için Yûsuf'un gece anlatısını uzatmak istemediğini anlamak zor değildir. Ögdülmiş gözünü yumup uyumak istese de uykusu uçar gider, gecesi yıl kadar uzun gelir, bitmek bilmez (5969), artık kalkıp (tan atıncaya kadar) oturur (5969, 5970); tan sarıg/sarı atar, (Odğurmuş'ın hastalıktan solduğu gibi sarı tan da onu/dünyasını) soldurur (5971). Yûsuf çok sevdiği kardeşini kaybetmek üzere olduğu gerçeği ile yüzleşip telaşlanan Ögdülmiş'e çiçek bahçesinde anlamadığı bir sesle/dille öten bülbülü işittiğinde içi titreyen sevgiliyi de ortak eder (5972)⁷¹. Böylece Yûsuf, sevgiliden

⁷⁰ XII 5967 kapuğın yana ewre yandı ewe / enip kaldı ögdülmiş elgin owa

5968 turup ewke kirdi idi kadğuluğ / sewinç kitti boldı sakıncı uluğ

5969 yatu kördi ança usı kelmedi / tûni boldı yılça yitip bolmadı

5970 közin yumdı erse udımak tilep / usı uçtı bardı közindin yırap

5971 yana turdı ança bu oldurdu a / sarıg tañ ata keldi onğurdı a

5972 çeçeklikte sandwaç ünün sumlıdı / üdiklig eşitti köñül yelgüdi

⁷¹ Yûsuf'un V. gün anlatısında da öten bülbülü buluruz (4963). Bu anlatı Ögdülmiş'in, Odğurmuş'ı Kün Toğdı hükümdar'la görmeye ikna ettiği ziyaretten döndüğü günün gecesine dairdir. Ögdülmiş burada sarı bülbülün sesiyle irkilerek uyanmışsa da, Yûsuf'un XII'dekinin yerine bülbül için seçtiği öt- ünün sayra- fiilleri, ardından getirdiği oduğ yattı ança anı tıjlayı / awındı ol ünke turup tañlayı "Bülbülü dinleyerek, bir müddet uyanık yattı; bu sese hayran olarak, onunla biraz oyalandı" (4964, Arat II, 358) beyti Ögdülmiş'in keyifli hâlinin de habercisidir. Bu anlatıda Yûsuf, zor görevinin üstesinden gelebilmiş, kendinden emin, bütün algıları açık, dış dünyayı kavrayan, onun keyfine de varabilen, fakat her zaman tetik ve uyanık bir Ögdülmiş'i resmetmek istemiş gibidir. V'te bu beyti izleyen, canlı ve hızlı hareketler bildiren beyitler, XII'dekinin aksine gönlü ıstıraptan titreyen Ögdülmiş'i değil, Merih'i uzun gecesine yoldaş eden, içi içine sığmayan, enerji dolu bir Ögdülmiş'i anlatmış olmalıdır.

ayrı kalma ıstırapı betimlemesiyle okur/dinlerine Ögdülmiş'in ruh hâlini en keskin ve kestirme yoldan anlatır.

XIII. anlatı Ögdülmiş'in Odğurmuş'sı hasta ziyaretinden döndüğü güne dairdir.⁷² Ögdülmiş Odğurmuş'un ağır hasta olduğunu görmüş, bu yüzden onu yalnız bırakıp gitmek istememiştir. Ağlayarak Odğurmuş'un yanından ayrılır (6196-7), çok üzgün bir hâlde evine döner (6198). 6199-6209. beyitler anlatıcı Yûsuf'un Ögdülmiş'in üzüntüsünü paylaştığı, üzüntü:sevinç, yaşam:ölüm karşıtlıkları ile ayrılıkların en acısı olarak ölüm ayrılığı üzerine ders ve sonuç çıkaran beyitleridir. Üzüntüsü, kaygı ve endişesi evinde de sürer, bu yüzden uyuyamaz (6212). Hızla kalkıp dışarı çıkar: Böyle bir zamanda gecenin rengi Habeş kırtışı/derisine döner. Eve dönüp tekrar uyumayı denediğinde *Rûmî kızı*-güneş yüzünü gizlemiş, yer(in) yüzü *zengî/zenci* yüzü olmuştur. Uykusu gelmeyince durup baktığında ilk farkettiği *Ülker* yıldızıdır; aşağıya inmiş olmasından gecenin sonuna yaklaştığını anlar. Tamamen uyanık olarak *göge gözlerini dikerek uzun uzun bakar*; ama *kara* gece bir türlü aydınlanmaz. Azıcık yatsa da uyanıp kalktığında *gök yeşil*'dir. Sabahın habercileri vardır: Doğudan *Ğara Kuş/Kartal* (takımyıldızı) kopup yükselir, düşman ateşlerini yakmış gibi ateş (veya *Ot/Ateş* yıldızı) parlar, yine *Yétiken/Büyükayı* (takımyıldızı) başını yukarı kaldırmış, *Yıldırık/Procyon* yıldızı (ED 922) *Adğır/Sirius'u* (ED 47b) öteye eğmiştir. *Erentir/Cevza'nın* başı yere yakın indiğinde, nihayet Güneş başını kaldırıp parlak yüzünü açar. Güneş çıkıncaya kadar art arda sıralanan paranormal ve psişik olarak insan vücudunda bir karşılığı olduğu sanılan birçok *astral cism*in (*Ülker, Ğara Kuş, Yétiken, Yıldırık, Adğır, Erentir*) ileri-beri, yukarı-aşağı aksi istikametlerde yaklaşan veya uzaklaşan hareketleri, bütün bu bir arada olarak rahatsızlık verdiği anlaşılan *gök cism*inin hızı, ışığı, rengine dair etkileyici canlandırmalar Ögdülmiş'in zihnen ve ruhen dağıldığını resmetmiş

⁷² XIII 6210 yedi içti ögdülmiş az ençrünüp / namâzin yetürdi adâkın turup
6211 yaşığ yêrke indi yüzin kizledi / kalık karşı keldi izin izledi
6212 tüşek koldı yattı usı kelmedi / sakınc kadğu birle közin yummadı
6213 kopup çıktı êlke yuwuldu yaşı / **ajun menzi boldı habes kırtışı**
6214 yana yandı ewke tüşekke kirip / yatıp bardı bir az sakıncın serip
6215 **yüzin kizledi yêrke rûmî kıızı / ajun menzi boldı bu zengî yüzü**
6216 usı kelmedi turdı baktı yana / **kör ülker sawulmuş uçukmış tün e**
6217 közin kökke tiktı baka turdı kéc / **ğara tün tünardi yarumadı hiç**
6218 yatıp bardı azrak oğundi turup / **yaşıl kökke baktı yokuşu körüp**
6219 toğardın **ğara kuş kopup örledi / yağı ot kötürmiş teg ot yıldırık**
6220 **yétiken kötürdi yana baş örü / tönitti yana yıldırık adğır narı**
6221 **erentir başı indi yêrke yağık / yaşığ baş kötürdi yüz açtı yaruğ**
6222 yana koptı yundi tarandı arığ / namâz kıldı virdin okıdı arığ
6223 **ajun kırtışı boldı altun öñi / yalın teg bolup dünyâ kızdı eni**

olmalıdır. Yûsuf'un içerik yapılandırmasına seçtiği sözcüklerinin ses tekrarlarına dayalı uyumunun kaybolması, birçok güçlü, 'gürültülü', titreşimli, akıcı ünsüz sesin ve ünsüz ses kümelerinin dizelere saçılıp dağılması da bu canlandırmaya etkileyici bir destek sağlar; okuru/dinleri alışık olduğu ritmin dışına çıkartarak şaşırtır. Ögdülmiş'in bu ruh ve zihin hâlinde hükümdarın huzuruna çıkmadan önce kurtulmaya çalışmasını Yûsuf *köñlin tērip* (6225) ibaresiyle vermiştir. Nitekim huzura çıktığında da Kün Toğdı onu *sakıncılık*/derin bir üzüntü içinde ve gönlü *tüyük*/düşük/keyifsiz görmüştür (6226-6227). Ögdülmiş'in derin üzüntüsünden kaynaklanan zihnî ve ruhî dağınıklığını anlamaya çalışan Kün Toğdı hükümdarın, karşılık ilişkisinden yararlanarak tabiatine ve temsil ettiğine uygun ünlemlerle *amul*/sakin epitetleri ile seslenerek Ögdülmiş'i teskin etmeye çalışmış olması dikkate değer. Zamanın hâlâ Ögdülmiş'ten yana olduğunu *ewren - ay - kün - ödleg* ilişkisi üzerine kurarak moral vermeye çalışan Kün Toğdı'nın, Ögdülmiş'in yüzünün aldan kızıla dönmesinde suçu *dünyanın* kendi rengini ona vermesinde (6229) bulması ise daha yukarıdaki anlatıcı betimlemesi olarak verilen 6223 *ajun kırtısı boldı altun öñi / yalın teg bolup dünyā kızdı eñi* beytiyle uyum sağlar. O gün biz yüzü kızgın, Ögdülmiş'e gülümsemeyen bir dünyayla birlikte, kederle yüklü gönlünün alameti altında düğüm olarak belirmiş, yüzü dünyanın rengini almış, mutsuz bir Ögdülmiş'i görürüz.⁷³

Bu *astral* cisimlerden ve onların hareketlerinden yararlanıldığı üç uzayan gece anlatısı daha vardır (IV, V, IX).⁷⁴

⁷³ Ögdülmiş'in gün anlatılarındaki böyle kullanımları, KB'in takdim kısmındaki hâkân övgüsünün yer aldığı IV. ve yedi yıldız (gezegen) ve on iki burcun sıralandığı V. bâblarla beraber okumak gerekir (IV. bâb 63-123, V. bâb 124-147). Ayrıca bkz. Esin (2004:58-111, 113-129, 130-150), Clauson 1966.

⁷⁴ IV **baķır suķın**/Mars, **ülker**/Ülker, **çağan**/Akrep

4888 uğıp bardı azrak **odundı yana** / töpüdin sawılmış **baķır suķın a**
4889 yana kördi **ülker** sawılmış başı / toğardın **çağan** kopmış örlep tuşı
4890 yana yattı ança **usı kelmedi** / keziglig kişi teg közin yummadı
4891 usuz yattı saknu bir ança oduğ / kalık kırtısı tuttı kâfür boğuğ
4892 'abır bürkirer teg tünerdi kalık / sata koptı yerdin yağıldı butik
4893 yaşık örledi yerde koptı toğı / yaķa keldi aşnu tokuz al tuğı
4894 turup koptı yundı kör ögdülmış e / namâzin yetürdi okıp bilmiş e
4895 kıza baķtı yerdin sata şalkanı / turup karşıķa bardı kirdi kóni

V **ärzü**/Merih

4965 **usı yitti artuķ uzadı tüni** / küşüş boldı **ärzün** yaruğu küni

IX **ķara ķuş**/Müşteri, **yıldırık**/Süheyl, **ađđır**/Sirius, **erentir**/İkizler

5672 bir ança uğıdı bir ança oduğ / ķopa keldi saknu toğa keldi toğ

5673 töşek ķoldı yattı uğıdı uzun / **belinlep odundı özi yalñuzun**

5674 yumulmadı yandru ikile közi / oduğ yattı saknu irikti özi

5675 baķa kördi öñdün **ķara ķuş** toğup / ķopa keldi yerdin yalın teg bolup

Bunlardan IV. ve IX. anlatılarda birden çok *astral* cismin betimlemeye dâhil edildiği görülür. IV. anlatı canı sıkılmış ve düşünerek sabahı etmiş, IX. anlatı gece yarısı uyandığından kendisini yalnız hisseden bir Ögdülmiş'i tanımlar. V'te ise, sarı bülbülün sesiyle uyanıp uykusu yitip giden, bu yüzden gecesi çok uzayan mutlu, enerji dolu, güneşi *Ârzü*/Merih ile parlasın isteyen bir Ögdülmiş'i görürüz.⁷⁵

KB'de betimlemenin olmadığı iki Ögdülmiş gecesini de buluruz. Bunların ilkinde, bağlamdan hareketle bakıldığında gecenin ve sabahın oluşunun farkına varmayan, çok zor bir karar aşamasındaki Ögdülmiş (VIII) vardır. Diğer anlatı Ögdülmiş'in yaşlılık duygusuna kapılıp sarsılarak inzivaya çekilmek istediği, fakat Odğurmuş'un telkini ile vazgeçtikten sonra hükümdarın huzuruna çıkıp yaptığı görüşme gününün gecesine aittir (XI). Bu görüşmede kendisi ile ilgili söyleyeceğini söyleyen (5854-5878) Ögdülmiş'i okumak, konuşan tarafların kimlik ve konumları açısından kritik edilerek bugün için de ibretliktir. Yûsuf bu görüşmede Ögdülmiş'in hükümdarın huzurundan yavaş ve sessizce/*akru amul* çıktığını bildirir (5938). Okur XII. anlatıya; Odğurmuş'un ağır hasta olduğu haberini alıncaya kadar onun ruh ve zihin hâlini etkileyecek kişisel bir olayı okuyamaz (bkz. yukarı). Zira yıldızlar devlet işi yapan, sakin ve soğukkanlı, *aklı* temsil eden Ögdülmiş'i etkileyemez, zaten onun bu devlet işleri ile meşgul olurken, durup dinlenmeden çalışırken (5941) yıldızlara bakacak vakti de yoktur.

3. Sonuç olarak, işlediği sıraya göre kut-adalet-akıl-akıbet üzerine diyalogları ile İslâmî muhit manzum Türk edebiyatının ilk “ciddî” kurmaca anlatısı olarak gösterebileceğimiz *Kutadgu Bilig*, Balasagunlu Yûsuf'un edebî dilde anlatma, söyleme ve söyletme yöntem ve stratejilerindeki başarısını anlamaya çalışmak için tek kaynaktır. Bu büyük eserin tamamının titiz bir anlatı ve söylem çözümlemesini yapmaya girişmek bir yandan hem onun hem de zamanının estetik zevk ve anlayışını ortaya koyacak, bir yandan da birincil kaynak olma vasfıyla 11. yüzyıl Türklerinin sosyal etkileşme ve iletişim kurallarını belirleyip anlamamıza yardımcı olacaktır. Neredeyse baştan sona diyaloglarla kaplı böyle bir eser, 11. yüzyıl Türkçe konuşurlarının gerçek-hayat dil kullanımlarını, özgün veya doğal konuşmalarını keşfetmek için de sunduğu dikkate değer malzemesi ile bir bütün hâlinde ayrıntılı olarak incelenmeye değerdir.

5676 yaradı basa **yıldırık adğır** bile / tizildi **erentir** özin belgüle

5677 sükiç koptı örlep kalıkka ağıp / ünün sumlıdı sürî 'ibri okıp

5679 butıklandı yêrde yokarı sîta / kalık menzi boldı yalın teg ot a

5680 sewüg külçirer teg yaradı ajun / şakınç kışğa boldı sewinçler uzun

⁷⁵ KB'de Merih (Merkür) için Farsça *ârzu* ile birlikte *tilek* (136) terimi de kullanılmıştır. V. anlatı hakkında biraz daha ayrıntı için 71. dipnota bkz.

EK:

LXXVI Odğurmuş iglig bolup Ögdülmişni ündemişin ayur (5953-5966)

DK = Doğrudan Konuşma, DlıK=Dolaylı Konuşma, Ö = Özne, Y= Yükleme, K=Kişi, İC=İsim Cümlesi

Bu künlerde bir tün, bu
Ögdülmiş e / turup yatğalı
erdi, yastap baş a. || Kapuğda
ün itti, beğük ündedi, / kişi
ıdıtı. “Tawrak bağa kör!” tedi.

Anlatıcı betimlemesi: Teklik 3. Kişi
Anlatı zamanı: Bu günlerden bir gece
Anlatı mekânı: Ögdülmiş'in evi
Sıralı olay anlatısı: kalkıp yatmak üzere
idi başını yastığa koyup. (Biri) kapıda ses
etti; yüksek sesle seslendi. Adam yolladı
Ögdülmiş - Doğrudan iktibas söz
Ö (Nakleden) = Kişi
Y = T2K Emir
Sonda İktibas Fiili = dedi

Yumuşçı bakıp aydı, “Bir er
turur, / “Sözüm bar; tuşayın.”
tëyü yol k olur.” ||

Anlatıcı betimlemesi: Teklik 3. Kişi
Sıralı olay dizimi = bakıp
Doğrudan Konuşma Takdimcisi =
söyledi.
Yumuşçı/Ögdülmiş'in hizmetkârı -
Doğrudan Konuşma:
Ö = Bir adam
Y = İC 3K, T1K Emir, T3K
Geniş/Şimdiki Zaman

Yana aydı, “Barğıl! Ayıtğıl!
Sözi / ne ermiş? Negü tēr?
Kim ermiş özi?” ||

Anlatıcı DS Takdimcisi = Yine söyledi.
Ögdülmiş - Doğrudan Konuşma:
Ö = Sen, O
Y = T2K Emir, Soru İC 3K, Soru 3K
Geniş/Şimdiki Zaman, Soru İC3K

Yana çıktı oğlan. Ayıttı sözün,
/ kayun kelmişin hem tilekin
özün. ||

Anlatıcı betimlemesi: Teklik 3. Kişi
Sıralı olay dizimi = Tekrar oğlan çıktı;
sözlerini, nereden geldiğini, isteğini ve
kendisini sordu.
DlıK takdimcisi/iktibas fiili= sordu
Hizmetkâr - Dolaylı Konuşma
Belirtili nesne: Ögdülmiş'in sözlerini;
nereden geldiğini, kim olduğunu ve
arzusunu

Bu er aydı, “Odğurmuş ıdıtı
mēni. / Sözüm bar. Kaşaşın
köreyin. Kanı?” ||

Anlatıcı betimlemesi: Teklik 3. Kişi
DK Takdimcisi = Bu adam söyledi
Yumuşçı - Doğrudan Konuşma:
Ö = Odğurmuş, Ben, O (; Ögdülmiş)
Y = T3K Belirli Geçmiş Z Bildirme, T3K
ŞZ Bildirme İC, T1K Emir, Soru İC

Ukup kirdi, aydı negü

Anlatıcı betimlemesi: Teklik 3. Kişi

aymışın, / kaşağı anıydın
yumuş ıdmışın. ||

Sıralı olay dizimi = Anlayıp girdi
DK takdimcisi/iktibas (söyle-) fiili=
söyledi
Hizmetkâr - Dolaylı Konuşma
Belirtili Nesne: Ne söylediğini,
kardeşinin ondan haber gönderdiğini

Kopa keldi terkin, añar kıldı
yol. / Bu er kirdi, ötrü selâm
kıldı ol. ||

Anlatıcı betimlemesi: : 3. Kişi
Sıralı olay dizimi = (Öğdülmiş) derhal
yerinden kalkıp geldi, ona yol verdi. Bu
adam girdi, sonra o selam verdi.

Ayıttı, “Kayudın kelir sen?
têyü / “Tilekiñ ne erki, sözün?
ay böğü!” ||

Anlatıcı DK takdimcisi = sordu ... diye
Öğdülmiş - Doğrudan Konuşma
Ö = Sen
Y = T2K Soru Şimdiki Zaman, T2K'ye
Soru İC
Ünlemleri epitet: ey hakîm

Bu aydı, “Mëni ıdtı Odğurmuş
a. / Saña aydı, “Kelgil maña
bir tuş a!” || Ağır boldı köñli,
yatur inçikın. Tegip tuş añar
bir, ay köñli yakın!” ||

Anlatıcı betimlemesi: Teklik 3. Kişi
Anlatıcı DK Takdimcisi = Bu söyledi
Yumuşçı - Doğrudan söz:
Ö = Odğurmuş, O, Sen
Y = T3K Belirli Geçmiş Zaman Bildirme,
T3K Şimdiki Zaman Bildirme, T2K Emir
Ünlemleri epitetler= ey gönlü yakın

Yanut bërdi Öğdülmiş aydı,
“Kel e! / Negü erse yëgil!
Baralım bile!” ||

Anlatıcı betimlemesi: Teklik 3. Kişi
Anlatıcısı DK Takdimcisi = Cevap verdi,
söyledi
Öğdülmiş - Doğrudan Konuşma:
Ö = Sen, Biz
Y = T2K Emir, Ç1K Emir
Ünlem = (kel) e

Unamadı; aydı, “Kaşağıñ hâli
/ yawuzrak, ay bilgem, köner
teg yolu. || Men aşnu barayın,
seniñdin oza. Sen akru udu
kel, ay kılkı tûze!” ||

Anlatıcı betimlemesi: Teklik 3. Kişi
Anlatıcı duygu-düşünce sunumu =
Onaylamadı
Anlatıcı DK Takdimcisi = söyledi
Yumuşçı - Doğrudan Konuşma:
Ö = Kardeşinin hâli, Ben, Sen
Y = T3K İC Bildirme, T1K Emir, T2K
Emir
Ünlemleri epitetler= ey bilgem, ey temiz
kalpli insan

KAYNAKÇA

- Abrams, M. H. (1965). "Structure and Style in the Greater Romantic Lyric", Frederick W. Hilles ve Harold Bloom, ed.ler, *From Sensibility to Romanticism: Essays Presented to Frederick A. Pottle* içinde, New York: Oxford University Press.
- Arat, R. Rahmeti (1974²). *Kutadgu Bilig II Çeviri*. Ankara : Türk Tarih Kurumu Yayınları. (Arat II)
- Arat, R. Rahmeti (1979²). *Kutadgu Bilig I: Metin*. Ankara : Türk Dil Kurumu Yayınları. (KB)
- Arat, R. Rahmeti (1951). *Edib Ahmed b. Mahmud Yükneci 'Atebetü'l-hakayık*. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara. 2. Baskı 1992.
- Ateş, Ahmet (1979). "Mesnevî", *MEB İslâm Ansiklopedisi*, 8. Cilt, 3. Basılış, 1979, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 127-133.
- Bakhtin, Mikhail Mikhailovich (1986). "The Problem of Speech Genres", Vern W. McGee, çev., Caryl Emerson ve Michael Holquist, ed.ler, *Speech Genres and Other Late Essays* içinde, University of Texas Press, Austin, 60-102.
- Barutcu Özönder, F. Sema (2017). "Kutadgu Bilig I Zaman- Mekân-Konuşur: XI. Yüzyılda Balasagun'dan Kâşgar'a, Balasagunlu'dan Kâşgarlı'ya", *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, Cilt 2, Sayı 2 (Aralık), 12-63. DOI: 10.32321/cutad.358071
- Brown, Penelope, ve Stephen C. Levinson (1987). *Politeness: Some Universals in Language Usage*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Caferoğlu, Ahmet (1984). *Türk Dili Tarihi*. 3. Baskı, İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Çağatay, Saadet (1967). "Kutadgu Bilig'de Olgurmuş'ın Kişiliği", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten* 1967, 39-49.
- Clauson, Sir Gerard (1964). "Early Turkish Astronomical Terms", *Ural-Altaische Jahrbücher*, vol. 35 [1963], 350-368.
- Clauson, Sir Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford University Press. (ED)
- Dankoff, Robert (1983). *Yüsuf Khāsh Hājib, Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig), A Turko-Islamic Mirror for Princes*.

Chicago and London: The University of Chicago Press.

- Doerfer, Gerhard (1963–1975). *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen. Unter besonderer Berücksichtigung älterer neupersischer Geschichtsquellen, vor allem der Mongolen- und Timuridenzeit.* Bd. I-IV, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag. (TMEN)
- Ercilasun, Ahmet B. (1984). *Kutadgu Bilig Grameri - Fiil*, Ankara: Gazi Üniversitesi.
- Ercilasun, Ahmet B. ve Akkoyunlu, Ziyat (2014). *Kâşgarlı Mahmud Dîvânı Lugâti't-Türk. Giriş - Metin - Çeviri - Notlar - Dizin.* Ankara : TDK Yayınları. (DLT)
- Erdal, Marcel (1991). *Old Turkic Word Formation: A Functional Approach to the Lexicon, I-II.* Wiesbaden: Otto Harrassowitz Verlag.
- Esin, Emel (2004). “Uygur Türklerinin Figüratif Astral Tasvirleri”, E. Kocabıyık, yayıma haz., *Orta Asya'dan Osmanlıya Türk Sanatında İkonografik Motifler* içinde, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 113-129.
- Esin, Emel (2004). “Kün-Ay Yıldız Motifinin Proto-Türk Devrinden Hakanlılara Kadar İkonografisi”, E. Kocabıyık, yayıma haz., *Orta Asya'dan Osmanlıya Türk Sanatında İkonografik Motifler* içinde, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 59-112.
- Esin, Emel (2004). “Evren Selçuklu Sanatı Evren Tasvirinin Türk İkonografisindeki Kökenleri”, E. Kocabıyık, yayıma haz., *Orta Asya'dan Osmanlıya Türk Sanatında İkonografik Motifler* içinde, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 130-150.
- Fritz, Gerd (1995). “Topics in the History of Dialogue Forms”. Andreas H. Jucker, ed., *Historical Pragmatics. Pragmatic Developments in the History of English* içinde, Amsterdam/Philadelphia: Benjamins, 469-498.
- Fishelov, David (1990). “Types of Character, Characteristics of Types”. *Style*, Vol. 24, No. 3, Literary Character (Fall 1990), 422-439.
- Fishelov, David (2010). *Dialogues with/and Great Books: The Dynamics of Canon Formation.* Brighton: Sussex Academic Press.

- Fishelov, David (2013). "Types of Dialogue: Echo, Deaf and Dialectical." *Semiotica*, 195: 249–275.
- Fishelov, David (2014). "Dialogue and dialogicity: Swift's *A Modest Proposal* and Plato's *Crito*", Roger D. SELL, ed., *Literature as Dialogue : Invitations offered and negotiated* içinde, Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins B.V., 23-40.
- Glenn, Phillip (2003). *Laughter in Interaction*. Cambridge University Press: New York.
- Glenn, Phillip and Elizabeth Holt, ed.ler, (2013). *Studies of Laughter in Interaction*, 2013 Bloomsbury: London – New Delhi – New York – Sydney.
- Gökgöz, Saime Selenga (2014). "19. Yüzyılda Türk ve Müslüman Dünyanın 'Ahval'i Üzerine: İsmail Bey Gaspıralı'nın Siyasî Yazılarında Çağ Yorumu", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 11, Sayı 4 (Aralık), 382-444. DOI: [10.1501/MTAD.11.2014.4.60](https://doi.org/10.1501/MTAD.11.2014.4.60)
- Gökgöz, Saime Selenga (2018). "Rum, Ermeni ve Yahudi Toplularının 19. Yüzyıl Ahvâlini Yenide Osmanlıca Düzenleme", Ahmet Oğuz, ed., *Osmanlı Tarihi Araştırmaları I: Nizam-ı Cedit'ten Meşrutîyet'e*, İstanbul: Kesit Yayınları, 379-553.
- Harjaubay, Sartkoja (1987). "Mongol nutgaas şineer oldson türeg biçeesüüd", *Hel Zohiol*, 16-r bot', 1-19-r, Ulanbaatar, 79-85. (Hentey II Yazıtı)
- Hodges, Adam (2015). "Intertextuality in Discourse", Deborah Tannen, Heidi E. Hamilton, and Deborah Schiffrin, ed.ler, *The Handbook of Discourse Analysis*, Second Edition, Volume I, Chichester, UK: Wiley-Blackwell, 42-60.
- İnalcık, H. (1966). "Kutadgu Bilig'de Türk ve İran siyaset nazariyeleri ve gelenekleri" *Reşit Rahmeti Arat İçin*, TKAE, 259-271.
- Kendon, Adam, Richard M. Harris, ve Mary Ritchie Key, ed.ler, (1975). *Organization of behavior in face-to-face interaction*. The Hague: Mouton;
- Kendon, Adam (1981). *Nonverbal communication, interaction, and gesture*. The Hague: Mouton.
- Kök, Abdullah (2004). *Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi (TIEM 73 1v/235v/2) (Giriş-İnceleme-Metin-*

- Dizin). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı/Eski Türk Dili Bilim Dalı Doktora Tezi, Ankara. YÖK No: 141355. (TİEM 73)
- Kulamshaeva, Baktygul (2008). *Kırgız Hikâye ve Destanlarında Anlatı Zamanları - Atadan Kalgan Tuyak Hikâyesi ile Manas ve Er Töşük Destanları Örneğinde*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı Doktora Tezi, Ankara. YÖK No: 228199.
- Leech, Geoffrey ve Short, Mick (2007). *Style in Fiction - A Linguistic Introduction to English Fictional Prose*. Second edition, Pearson Longman.
- Macovski, Michael S. (1994). *Dialogue and literature : apostrophe, auditors, and the collapse of romantic discourse*. New York - Oxford: Oxford University Press.
- Mau-Tsai Liu (2006). *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*. Çev.: E. Kayaoğlu ve D. Banoğlu, İstanbul: Selenge Yayınları.
- Nalbant, Vefa (2013). “Eski Türk Mektuplaşma Geleneği Üzerine Kutadgu Bilig Açısından Bir Değerlendirme”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 10, Sayı 3 (Eylül), 6-30. DOI: [10.1501/MTAD.10.2013.3.23](https://doi.org/10.1501/MTAD.10.2013.3.23)
- Psathas, George (1995). *Conversation analysis; the study of talk-in-interaction*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Sell, D. Roger, ed., (2014). *Literature as Dialogue: Invitations offered and negotiated*. Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins.
- Schegloff, Emanuel A. (1984). “On some gestures’ relation to talk”, J. Maxwell Atkinson and John Heritage, ed.ler, *Structures of social action: studies in conversation analysis*. Cambridge: Cambridge University Press, 266–296.
- Sudnow, David (1979a). *Ways of the hand*. New York: Bantam.
- Sudnow, David (1979b). *Talk’s body. A meditation between two keyboards*. New York: Knopf.
- Sultanov, Rehim (2006). *Qabusname*, Şarq-Qarb: Bakı 2006.
- Tannen, Deborah (2007). *Talking voices: Repetition, dialogue, and imagery in conversational discourse*. Second Edition, Cambridge University Press.

- Tannen, Deborah (2011). "Introducing constructed dialogue in Greek and American conversational and literary narrative", Florian COULMAS, ed., *Direct and Indirect Speech*, De Gruyter, 311-332.
- Tekin, Şinasi (1970). *Abhidharma-koşa-bhāṣya-īkā-tattvārtha-nāma, Vasubandhu'nun Abhidharmakośaśāstra adlı eserine Sthiramati'nin yazdığı tefsirin Uygurca çevirisi: Abidarim koşavardı şastr 1, Giriş ve metnin tpkıbasımı*. New York: Doğu Dilleri ve Edebiyatlarının Kaynakları.
- Tekin, Talat (1964). "On a Misinterpreted Word in the Old Turkic Inscriptions", *Ural-Altische Jahrbucher* 1964, vol. 35, fasc. B, 134-144. (İhe-Hanuyn-Nor Yazıtı)
- Tekin, Talat (1994). *Tunyukuk Yazıtı*, İstanbul: Simurg.
- Ünlü, Suat (2004). *Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi (TİEM 235v/3-450r7) (Giriş-Metin-İnceleme-Analitik Dizin)*. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı/Eski Türk Dili Bilim Dalı Doktora Tezi, Ankara. YÖK No: 144348. (TİEM 73)
- Voloşinov, Valentin Nikolayeviç (2001). *Marksizm ve Dil Felsefesi*, İ. Mehmet Küçük, çev., 1. Baskı, Ayrıntı Yayınları: İstanbul.
- Wagner, Hugh ve Victoria Lee (1999). "Facial behavior alone and in the presence of others", Pierre Philippot, Robert S. Feldman, ve Erik J. Coats, ed.ler, *The social context of Nonverbal Behavior*. New York, NY, US: Cambridge University Press; Paris, France: Editions de la Maison des Sciences de l'Homme, 262-286
- Zieme, Peter (1992). "Some Remarks on Old Turkish Words for "Wife"". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten* 1987, Ankara, 305-309.